Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 85 (15523) ◆ 1995 чылдың май 7, воскресенье ◆ Ат салган шагы 21.30. Садар өртээ 400 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ УЛУГ ТИИЛЕЛГЕНИҢ 50 ЧЫЛЫНГА ХОЛБАШТЫР ДАЙЫННЫҢ ХООЧУННАРЫНГА, ТЫЛДЫҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИНГЕ, ТЫВАНЫҢ ХӨЙ НАЦИОНАЛДЫГ УЛУЗУНГА

Байыр чедириишкини

Эргим өңнүктер, ада-чуртчуларывыс!

Бүгү-делегей ниитилежилгезиниң төөгүзүнде, Россияның болгаш Тываның төөгүзүнде алдын үжүктер-биле бижиттинген хүннер бар. Чылдар эртсе-даа, оларның чырыы өшпес, харын-даа төлептиг болгаш чаагайы-биле үеге чагыртпас, өшпес алдар болуп чайыннаар. Ындыг хүннерге май 9-ту — фашист эжелекчилерни чылча шапкан өндүр Улуг Тиилелгениң Хүнүн бүрүнү-биле хамаарыштырар эргелиг бис.

Төөгүнүң чүс чартыы чылдары-биле аңгылаттынган ол хүн ырак-даа, чоок-даа кылдыр сагындырар. Ол хүннү дайынчылар болгаш тылдың ажыл-ишчилери, маадырларның — тиилекчилерниң оолдары болгаш уруглары, дайынчылар — хостакчыларны манап алган душтуктары болгаш кадайлары, ээп келбээннерниң дулгуяк арткан кадайлары болгаш өске-даа бүгүде дең болгаш долу хемчээлге аас-кежиктиг, кызыгаар чок өөрүшкүмаңнайлыг демдеглеп турар. Бөгүн, ынчаарда ышкаш, тулчуушкуннарга болгаш походтарга чалбыраашталган Тиилелге тугунуң мурнунга маршал-даа, анаа дайынчы-даа кижилер мөгейип турар.

Дайынчылар делегейниң улустарын эжелээшкинден көстүп көрбээн улуг күжениишкиннер-биле камгалап алган, херээженнер, элээдилер, кырганнар тылга уйгу-дыжын уттупкан маадырлыг ажылдап турган. Фашистиг командылал бисти сес неделя дургузунда ойнаарак дег чылча шаап каарын кордап турган. Ынчалза-даа олар төрээн Ада-чуртун камгалап, тулчуушкуннарже амы-тынын харамнанмайн шурап турган солдаттың эрес-дидимчи, маадырлыг чоруун чедир үнелевейн барган.

Бүгү чурт өлүмнүг дайынче баштайгы кыйгы-биле кирген. Ол кадыг-дошкун чылда өске чурттарның улустары, ооң иштинде Азия төвүнде бичии күрүнениң — Тыва Арат Республиканың хамаатылары дузазын көргүзүп эгелээн. Тыва фронтудан ырак турган, ынчалза-даа Тываның фронтуга киржилгезин, дузаламчызын, сагыш човаашкынын фронт доктаамал эскерип турган. Тыва дайынчылар — эки турачыларның дайынчы оруу оңмас алдар-биле бүргеттинген. Республика чаалажып турар дайынчыларже эшелон-эшелон белектерни, шилиндек аъттарын чорудуп, совет кавалерияны быжыглап турган, акы-дуңма Тывадан хөй санныг малды эжелекчилерден хостаан областарже болгаш крайларже чорудуп турган. Ооң түңнели, шынап-ла, төөгүлүг болган. Бүгү улус каттышкаш, дерзии дайзынны тиилээн, фашистиг эжелекчилерни ооң ижээнинче киир сывыргаш, майда Тиилелгениң тугун киискиткен.

Фронтуга маадырлыг дузаламчыны көргүзүп турган кижилер, Ровенщинаның оруктарын дургаар тулчуушкуннар-биле эрткеннер, Берлинге четкеннер бистиң арабыста улам эвээжеп бар чыдар... Ынчанмыже баштары агарып калган хоочуннар бистиң шуптувуска эргим, бистиң ачаларывыстың болгаш кырган-ачаларывыстың алдарлыг херектери болгаш походтары биске кажан-даа уттундурбас. Бистер бөгүн ында-мында бажын көдүрүп турар фашизмге: «Фашизмни эрттирбес бис!» деп улам дыңзыг медеглээр бис.

Бөгүн бистиң хоочуннарывыс бүгү чурт-биле бир демей берге үени чурттап эртип турар. Төрээн-чурттуң салым-чолу дээш, ооң шилип алган оруунуң шын болуру дээш дүвүрээзиннер кырган солдаттарны, күш-ажылчы фронтунуң хоочуннарын дүвүретпес арга чок. Бо берге үеде оларга күрүнениң дузаламчызы, бүгү талалыг моральдыг болгаш материалдыг деткимчези кажангызындан-даа артык херек болуп турар. Тываның Президентизи, чазаа бо талазы-биле хөй чүүлдерни кылып, ооң-биле кады хоочуннарже ам-даа чедир сагыш салдынмайн турарын билип турар. Президент бодунуң бар-ла бүгү күжүн хоочуннарның амыдыралын чиигедиринче, оларга социал дузаламчыны күштелдиреринче угландырып, оларның талазындан билиишкинни күзеп турар. Бөгүн бүгү кижилерге берге, үндезин чаартылгаларның кандыг-даа үе-чадазының чайлаш чок демдээ ындыг. Эргим хоочуннар. Силерниң мурнуңарга бистиң өревис улуг. Силерге четтирдивис, ооң-биле кады бүгү-ле ачы-хавыяаларны күзел ышкаш эгидерин күүсетпейн турарывыс дээш өршээп көрүңер. Бистиң уругларывыс дээш, келир үениң салгалдарынга чаалап бергениңер Төрээн чурт дээш шыдажыр херек, хосталганың маадырлыг солдаттары.

Бистиң эки, бай-байлак, хостуг чурттаар үевис келир. Ылап-ла келир! Ол дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының тулчуушкун шөлдеринге улуг өртекти төлээн бис. Демократияны хөгжүдер болгаш быжыглаар дээш үндүрүп турар күжениишкиннеривис улуг, бистиң Россиявыска, бистиң Тывавыска күчү-шыдал хөй катап күш кирген эглип келир.

Улуг юбилейни таварыштыр бүгү фронтучуларга, тылдың ажыл-ишчилеринге, бистиң республикавыстың хөй националдыг чонунга байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амыдыралды күзедивис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

Тыва Республиканың Дээди Хуралының байыр чедириишкини

Кедергей улуг күжениишкиннер болгаш аар-берге чидириглер-биле чедип алдынган, үр манаттынган Тиилелге кажан Майның часкы хүнүнде чедип келген төөгүлүг үеден бээр ам чартык чүс чыл эрткен. Дыка хөй миллион кижилерниң амы-тынын дайын алгаш барган, дайынга когараваан болгаш өлүм-чидимге, ажыг-шүжүгге таварышпаан чаңгыс-даа өг-бүле чырык өртемчейге ынчан турбаан. Тиилелгелиг дөртен беш чыл ыраан тудум-на, бистиң Тиилелгевис улам-на өндүр-чаагай болуп, өлүм-чидимниң кажыыдалы кажан-даа уттундурбас.

Тиилелгениң дайынчыларының — хоочуннарның хүрээлени хүн бүрүде эвээжеп турар. Төрээн чурттуң ол бүгү камгалакчыларын бөгүн алдаржыдары, оларның мурнунга мөгейиг — эң-не ыдыктыг. Хоочуннарның тулчуушкун шөлдеринге маадырлыг чорук, тылга шыдамыккай эрес-шудургу күш-ажылы — ол дээрге кажан-даа оңмас алдар болгаш бедик хүндүткел-дир! Кижи төрелгетенниң төөгүзүнде эң-не үрегдээшкинниг болгаш хан төгүүшкүннүг дайынның оруун эрткен фронтучулар — ол дээрге төөгүнүң алдарлыг тургузукчулары, амгы болгаш келир үениң салгалдарының аас-кежии, тайбың дээш маадырлыг чоруун көргүскен өлүм чок кижилер-дир. Оларның чырыткылыг овур-хевири амгы болгаш келир үеде салгалдарга чаагай үлегер-чижек болур. Төрээн чуртунуң хосталгазы, хамаарышпас чоруу болгаш алдары дээш маадырлыы-биле демисешкен кижилерниң ол чаагай үлегери Ада-чурттуң мурнунга хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгезин сагындырып турар. Кижи төрелгетенниң ханныг болгаш өжээнниг дайзыны — гитлерже фашизмни чылча шаварынга тыва эки турачылар болгаш тылдың ажыл-ишчилери төлептиг үлүүн база киирген.

Тиилелгени хандырган болгаш Төрээн чуртунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруун камгалап, фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маадырлыы-биле мөчээннерниң чырыткылыг тураскаалын Тиилелге байырлалының өөрүшкүлүг, ооң-биле кады кударанчыг-даа бо хүннеринде сактып, дириглерни алдаржыдаалы! Бистиң эргим хүндүлүг хоочуннарывыстың мурнунга черге чедир мөгейдивис! Силер Төрээн чуртувусту күдер-шыырак мага-бодуңар, хөрээңер-биле камгалааныңарны, фашизмниң ханныг аспаандан бүгү кижи төрелгетенни камгалап кааныңарны амгы болгаш келир үеде салгалдар кажан-даа утпас.

Байырлал-биле, эргим хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс! Немец-фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маадырлыы-биле өлгеннерге кезээ мөңгеде алдар! Дириг арткан маадырларга — чүректиң ханызындан өөрүп четтирдивис! Силерге кан дег быжыг кадыкшылды, узун назынны, аас-кежиин болгаш тайбың дээрни күзедивис!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ

Совет Эвилелиниң Маадырлары М. А. Бухтуевтиң, Т. Б. Кечил-оолдуң, Ч. Н. Хомушкунуң хөрек тураскаалдарын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылынга холбаштыр база дайын маадырларының тураскаалын мөңгежидери-биле **доктаадырым болза:**

1. Совет Эвилелиниң Маадырлары Михаил Артемович Бухтуевтиң, Тюлюш Балдановичи Кечил-оолдуң, Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунуң хүлер хөрек тураскаалдарын Кызыл хоорайга тургузар.

2. Культура, кино болгаш туризм яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы үстүнде адаан хөрек тураскаалдарын күрүне камгалаар тураскаалдарның даңзызынга киирер болгаш оларның бүдүн-бүрүн турарын хандырар.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1995 чылдың, май 5.
№ 244.
Кызыл хоорай.

ЭРГЕ-ХООЙЛУЛУГ КҮРҮНЕ ДЭЭШ

Парламентаризмниң бистиң республикага хөгжүлдезин бүгү талалыг база шынын-биле чырыдарынга, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының чугула айтырыгларын хандыр анализтээринге болгаш хоойлуларның пропагандазын чорударынга журналистерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын идепкейжидери-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) чогаадыкчы конкурсту чарлаан.

Конкурска кандыг-даа жанрның болгаш теле-радио дамчыдылгаларының материалдарын киириштирип болур.

Конкурстуң жюризинде Дээди Хуралдың депутаттары болгаш ТР-ниң Журналистер эвилелиниң төлээлери кирип турар.

Конкурска киириштирер ажылдарын журналистер 1995 чылдың декабрь 20-ге чедир Дээди Хуралдың парлалга албанынга дужаар.

Тиилекчилерге дараазында шаңналдар көрдүнген:

— чаңгыс бир дугаар шаңнал — 1 млн. рубль.

— ийи ийи дугаар шаңнал — 800 муң рубль.

— үш үшкү шаңнал — 500 муң рубль.

— үш мактал шаңнал — 200 муң рубль.

Конкурска идепкейлиг киржиңер, эргим журналистер!

(Бистиң корр.).

Журналистиң орук демдеглелдери

ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

«ЧИҢГИСХААННЫҢ ӨРГЭЭЗИ» ДЭЭР ТУСКАЙ РЕЗИДЕНЦИЯГА ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫН

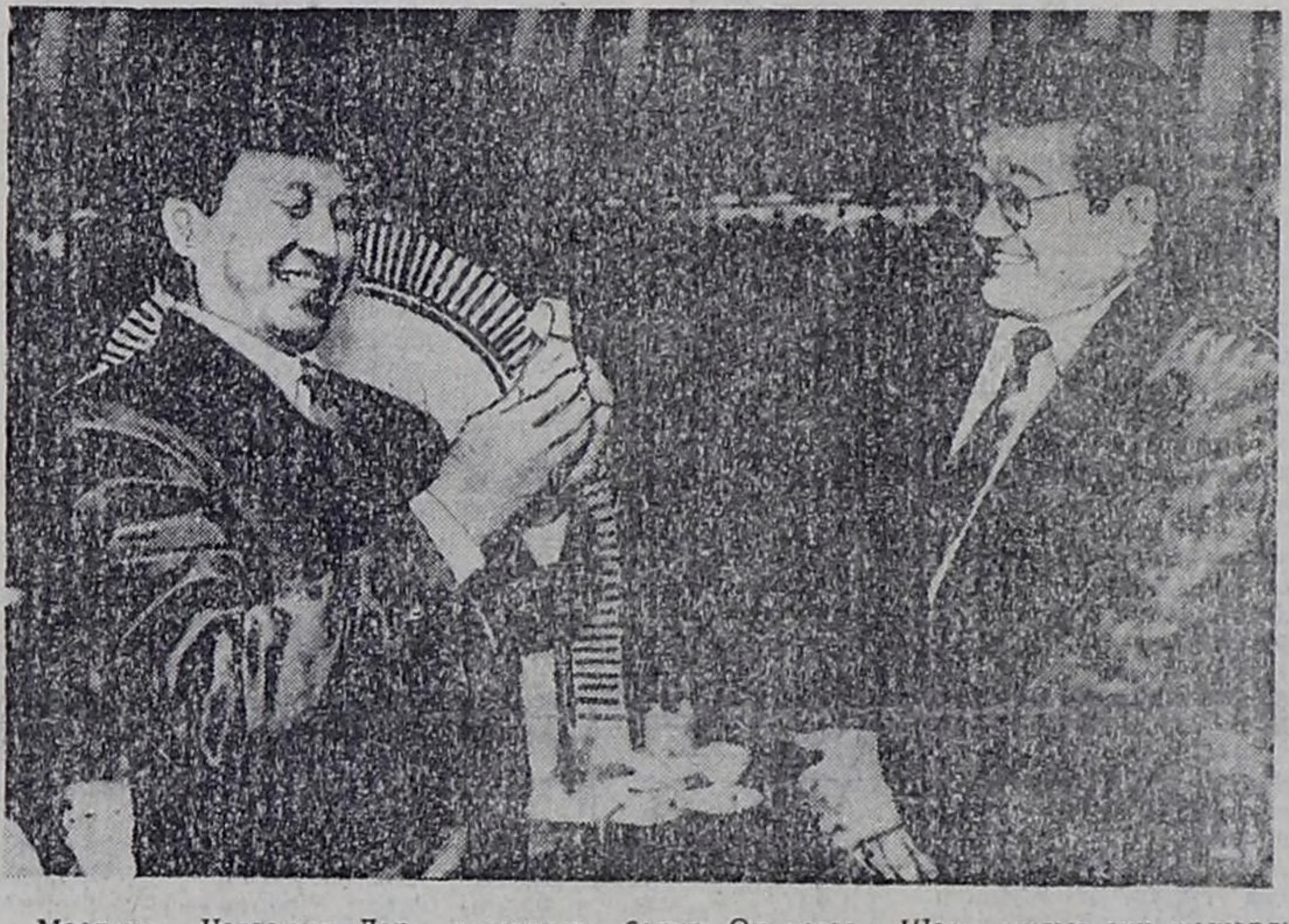

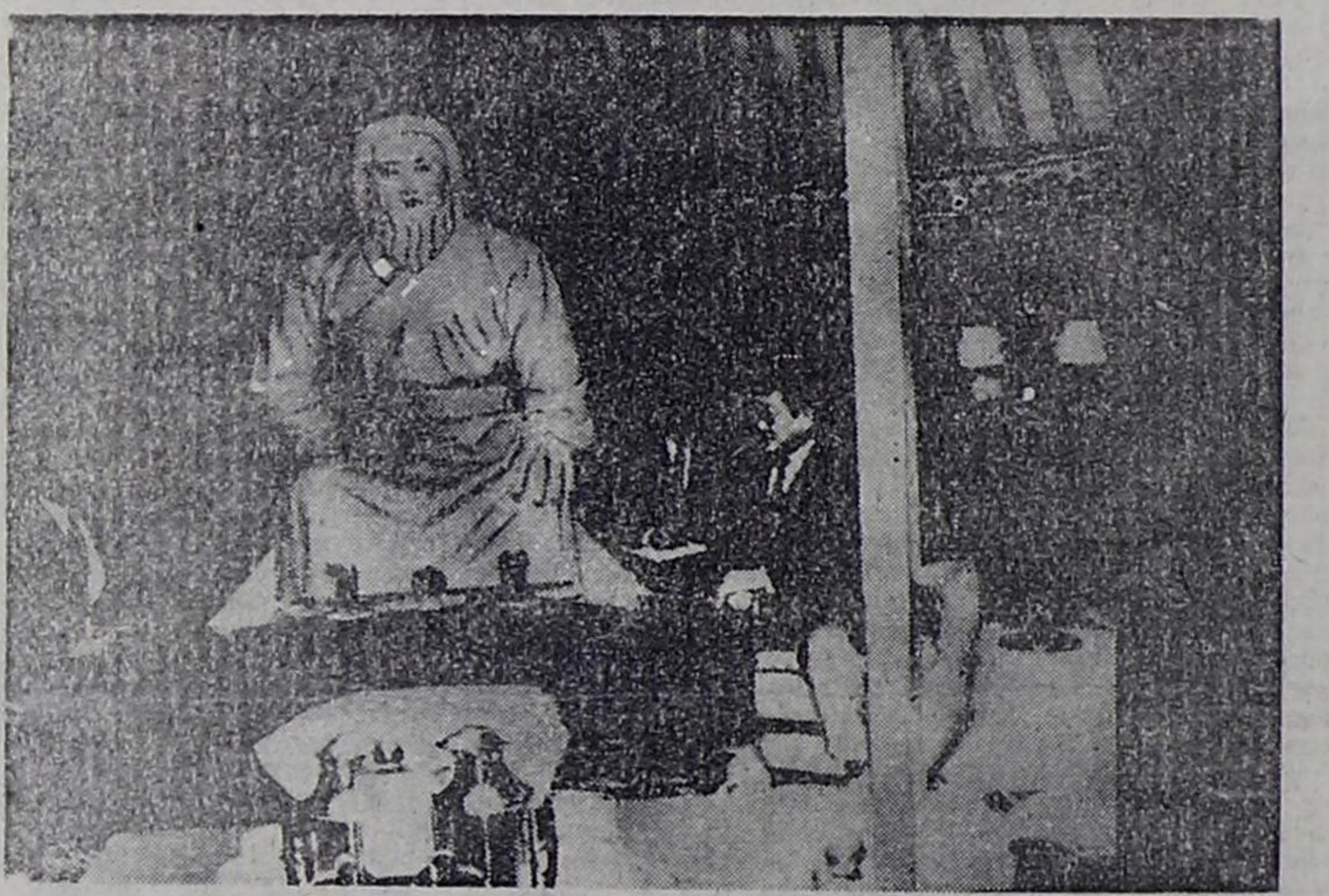

Моолдуң Чазааның Даргазының оралакчызы Чойтилсүренгийн Пүрэвдорж-биле Тыва Республиканың Президентизи баштаан делегацияның кежигүннери-биле ол чурттуң Күрүне бажыңынга ужуражылгазы төнген соонда, бистиң делегациявыстың кежигүннери Улаанбаатарның аңгы-аңгы бүдүрүлге черлеринге чораан.

Эң-не баштай Моолдуң машина тудуушкун болгаш металл ажылдап кылыр талазы-биле эртем-шинчилел болгаш шенелде төвүнүң ажылы-биле бистиң делегацияның кежигүннери танышкан. Ол бүдүрүлге чери-биле Тываның машина тудуушкун заводунуң, Моолдуң «Сум» компаниязының кады киирген саналдарын Моолдуң Садыг болгаш үлетпүр яамызының чөвүлел хуралынга чугаалажып көрген болгаш ону чүүлдүгзүнген.

Моолдуң болгаш Тыва Республиканың радиоэлектрон үлетпүрүн тургузарын планнаан стереовидеотехниканың эң сайзыраңгай, перспективтиг хевирлерин бүдүрерин ында айыткан. Ниити үнелээшкинни езугаар алырга, стереовидеотехниканың тыптып кээри дээрге, амгы үениң амыдыралынга телевизорларның болгаш компьютерлерниң тыптып турары ышкаш улуг үжур-дузалыг ажыдыышкын болур. Ол чогаадыг, ажылдап кылыышкыннар чедиишкинниг болган таварылгада Моолга болгаш Тыва Республикага амгы үениң эң сайзыраңгай радиоэлектрон бүдүрүлгезин тургузуп болурунуң барымдаалары барын ол черге таныжып чоруп тургаш бүзүредивис.

Тыва болгаш моол специалистер амгы үениң электрон техниказының эртем-техниктиг ажылдап кылыышкыннарын амгы үеде херек кырында боттандырып эгелээн. Ооң түңнелдерин патентилер-биле камгалаан болгаш ол чүүлдер делегей рыногунда улуг сонуургалды болдуруп турар.

Ооң соонда өшкү, хой дүгүнден аңгы-аңгы продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар «Буян» деп фирмага база тыва делегация чораан. Ол фирма өшкү, хой дүгүн эгезинден эгелээш төнчүзүнге чедир болбаазыраткаш, 100 ажыг хевирниң хевин даараш, даштыкы чурттар Япония, Германия, АКШ-че экспорт-биле үндүр садып турар болду. Япон аппараттарга аргып каан кофталарның, джемперлерниң, эр улус кедер пуловерлерниң шынарын көөрге, шынап-ла, делегей стандарттарынга долузу-биле дүгжүп тур. Шак ындыг эки шынарлыг продукцияны бистиң республикага база бүдүрүп үндүрүп болурунуң аргалары бар.

Дүштеки чем соонда, бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржакты база делегация кежигүннерин Моолдуң Президентизи Пунсангийн Очирбат «Чиңгисхааның өргээзи» дээр тускай резиденциязынга хүлээп алган. Ол резиденция чурттуң удуртулгазының Күрүне бажыңының иштинде туруп турар. Аңаа Моолдуң Президентизи эң-не бедик эрге-дужаалдыг күрүне удуртукчуларын хүлээп ап турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизиниң албанныг аян-чоруунга делегация кежигүннеринге ол хире улуг кичээнгейни салып, хүндүткелди көргүскен.

Моол Чазактың Күрүне бажыңының иштинче кире бергеш, узун коридорну эрткеш, катап даштынче үнүп кээр эжикти ажыдарывыска, Чазак бажыңы-биле дөрт талазындан хүрээлеткен делгем черде кедергей улуг өгнү тип каан тур. Ооң эжииниң аксында хүндүлелдиң езулалының таңныылдары турупкан.

Бистиң делегация кежигүннерин үдеп чоруур даргаларның бирээзи өргээниң эжиин ажыткаш, Ш. Д. Ооржакты өгже кирерин чалады. Бистер база-ла ооң соондан ынаар кире бердивис. Өгнүң иштинче кирип келирге, каракка эң-не бир дугаарында илдигер чүве өгнүң дөр бажында моол чоннуң национал маадыры Чингисхааның шөлээн олурар хөрек чуруун кылып каан. Ооң узуну 3 метрден аражок. Өгнүң иштин кончуг чараш моол хээлер-биле каастаан. Өгнүң ханаларын санап турарымга 9 ханадан тургустунган чорду.

Моол күрүнениң Президентизи Пунсангийн Очирбат келген аалчыларын кончуг чылыы-биле каткы-хөглүг хүлээп ап, шуптувус-биле хол тудуп мендилешкеш, Шериг-оол Дизижиковичини дөрже чалап, орук-суур менди чораанын айтырды.

Тыва Республиканың болгаш Моолдуң Президентилериниң албанныг аян-чоруунуң ужуражылгазының эгелээни ол. Ийи чурттуң Президентилери барык 1 шак хире үеде чугаалажып келгеннер.

Баштай Ш. Д. Ооржак чүве чугаалааш, Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада байдал-биле Моолдуң Президентизин таныштырган. Ооң соонда Моолдуң Президентизи П. Очирбат чүве чугаалаан.

Ол эң-не баштай даштыкы чурттар-биле харылзааларында Моол чугула кичээнгейни Россия Федерациязы-биле кады ажылдажылгаларже салганын чугаалаан. Ооң бир тодаргай херечизинге 1993 чылдың январь 19-21 хүннеринде Моолдуң Президентизи П. Очирбат Москваже албанның аян-чоруун кылган. Ынчан олар Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин биле П. Очирбат олар ийи чурттуң аразында найыралчы харылзаалар болгаш кады ажылдажылга дугайында Керээге ат салганнар.

Ынчангаш П. Очирбат бистиң Президентивис-биле ужуражылгазының үезинде ол Керээни онзалап демдеглеп олурган. Эң ылангыя Россия Федерациязы болгаш Моол ийи чурттуң улустарының аразынга найыралдыг харылзааларның, бот-боттарынга идегежир чоруктуң болгаш хөй талалыг кады ажылдажылганың чаңчылдарын барымдаалаарын Россия Федерациязының болгаш Моолдуң аразынга дең эргелиг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы калбартырын болгаш ханыладырын күзевишаан, делегей амыдыралының амгы үеде боттуг чүүлдеринге база угланыышкыннарынга дүүштүр ол кады ажылдажылганың эрге-хоойлулуг үндезинин быжыглаарын Президент чугаалаан.

Тайбыңны болгаш улустарның айыыл чок чоруун камгалаарынга база быжыглаарынга, Азия-Оожум океан девискээринге бот-боттарын билчириниң болгаш кады ажылдажылганың байдалын бадыткаарынга идигни бээрин ийи таланың керээзинде айыттынганын ол чугаалап олурган.

Пунсангийн Очирбат үстүнде адааны Керээге хамаарыштыр чугаалап тургаш, ооң 15 дугаар чүүлүн база онзалап айыткан. Ында айтып турары-биле алырга, бо Керээниң ёзузунга болгаш ону күүседири-биле кады ажылдажылганы хөгжүдер дээш Россия Федерациязының составында республикалар-биле Моолдуң аймактарының, бүгү деннелдериниң өске-даа административ-девискээр тургузугларының, а ол ышкаш күрүнениң каттышкан болгаш хуу бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларының аразында дорт харылзааларны тургузарынга болгаш хөгжүдеринге салдар чедирерин айыткаарын чугаалады.

Ынчангаш Тыва Республика биле Моолдуң аразында ийи таланың кады ажылдажылгазының дугуржулгаларынга хамаарыштыр П. Очирбат чүве чугаалааш, ол талазы-биле ийи чурттуң аразында чарар деп турары протоколунда кирген чүүлдерни бүрүнү-биле деткээн. Эң ылангыя суг биле болгаш автомобиль оруунуң четкизин Саяногорск — (Хакасия) — Шагаан-Арыг (суг оруу) — Хандагайты — Улангом — Ховд (автооруктуу) улаштыр туткаш, Үрүмчиге чедирер болза улам экизин чугаалады. Улангомда туттунуп турган аът комбинадының тудуун уламчылап болурунуң аргазын база чугаалаан. Ол бүгүнү кылырынга эң-не бир дугаарында, акша-төгериг херегин Моолдуң Президентизи чугаалаан

Моолдуң Президентизи Тыва биле Моолдуң аразында кызыгаар айтырыынга база доктааган. Удур-дедир мал оорлажырын болдурбас дээш бо айтырыгны 1995 чылда үзе шиитпирлеп, канчап черле бо берге байдалды демнежип, кады ажылдап тургаш, когун үзе шиитпирлеп алза чугулазын айыткан. Ындыг болганда кайы-даа таланың кызыгаарны харылап турар структураларның күжүн ынаар мөөңнээр болза эки деп, ол чугаалаан. Ооң-биле кады парлалганың массалыг чепсектери кызыгаар айтырыынга хамаарыштыр чаңгыс талалыг информацияны берип турарын П. Очирбат демдеглээш, ону база кайы-даа тала эдип алыр дээш чогуур хемчеглерни алырын чугаалаан.

Ийи Президентиниң барык 1 шак үргүлчүлеп келген ужуражылгазы эки билчилгелиг, чазык-чаагай байдалга болуп эрткени онзагай. Ужуражылганың түңнели Пунсангийн Очирбатты-даа, Шериг-оол Дизижикович Ооржакты-даа өөрткен.

Апрельдиң 19-туң кежээзинде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ат-алдары дээш кежээки шайлалганы Моолдуң Чазааның Даргазының оралакчызы Ч. Пурэвдорж кылган. Ооң-биле бистиң республиканың Президентизиниң болгаш делегация кежигүннериниң Моолга албанның аян-чоруу кончуг чедимчелиг доозулган.

Апрель 20-де Президент баштаан 5 кижи составтыг делегация ажыл-херээвисти уламчылап, Кыдат Улус Республиказының Иштики Моол автономнуг районунче ужуп чоруптувус, а Моолга чораан эштеривис бисти самолетка чедир үдеп кааш, орук-суур эки чорууруң күзээш, Төрээн Тывазынче чанары-биле белеткенип артып калдылар.

(Уланчылыг).

Владимир **ЧАДАМБА.**

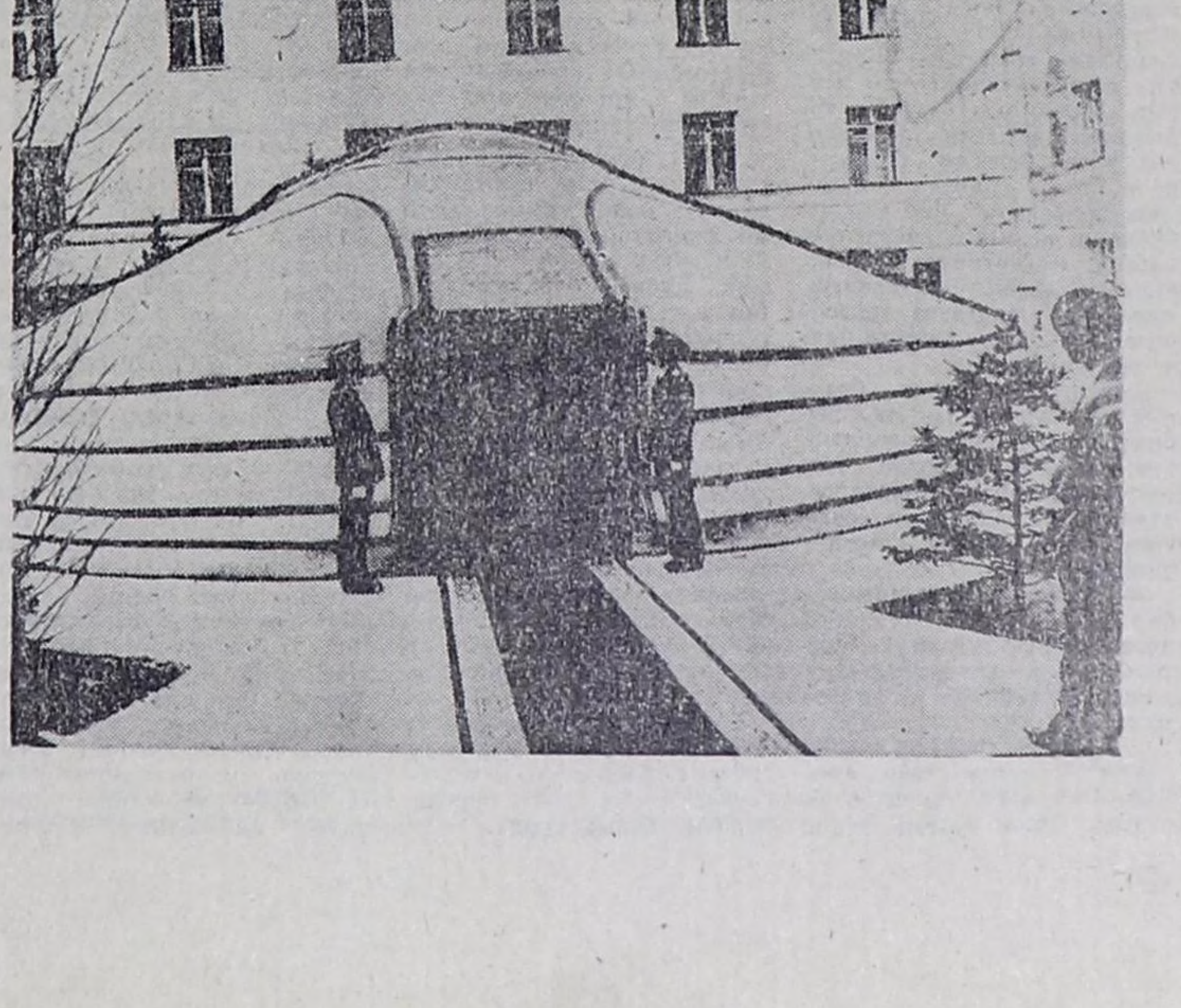

ЧУРУКТАРДА: Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Моолдуң Президентизи П. Очирбат олар; «Чиңгисхааның өргээзи» дээр резиденцияның даштыкы болгаш иштики хевирлери.

Авторнуң фотолары.

Тиилелгениң 50 чылынга

ОТТУГ ДАЙЫНГА КИРЖИЛГЕВИС

(Төнчүзү. Эгези № 84 «Шында».)

1944 чылдың март 11-де 30 ажыг километр бурунгаарлап, Мурнуу Буг хемниң солагай талазында Дужулинка, Тайварон дээр чурттакчылыг черлерни шуут-ла штурмнар-биле дүрген хостап турган. Дайзынның Мурнуу Буг хемни быжыг камгалал кылыр деп планнап турган идегели бүтпээн. Оларның аңаа быжыг камгалал кылып алгаш, Совет шериинин шавар халдаашкынын доктаадырынга ажыглаар дээн орталдажыышкыны оларга ажыктыг түңнел бербээн.

1944 чылдың март 13-24-те күрүне кызыгаарын аңгылап турар Прут хемни эң-не күштүг үскүлежиишкиннериниң түңнелинде кежип, Румыния кызыгаарынче 30-40 километр ханылап киргеш, 4 ай дургузунда үзүктел чок немецтерниң тенек аарыглыг халдаашкыннарын сый шаап тургаш, камгалал шугумун быжыы-биле тудуп турдувус. Баштайгы 5-10 хонуктарда немецтер совет шеригни Румыния кызыгаарындан үндүр ойладыр дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап, бүгү шериг кезектеринден фашистерниң эң-не бүзүрелдиг СС дивизияларын чежени-даа аңаа мөөңнеп экелгеш, дүн-хүн чок тенек аарыглыг атакаларны кылып, чер кырынын болгаш агаардан күштүг боолаашкыннарны чеже-даа катап ажыглап, карак кыскаш-даа бисти оон шимчедип чадааннар. Тура-сорук күштүгде, күш немежип турган дег болур, ынчангаш 4 ай дургузунда камгалалга немецтерниң чеже-даа күштүг халдаашкыннарын ойтур шаап турганывыстың ужуру-даа ол турган.

Хостуг орук-биле хоаладып эртип турган эвес, кандыг-бир бичии сууру хостап турар үеде ийи таладан үрелген чепсек-техниканы, өлген, балыгланган кижилерни кым санап көрген боор, анаа-ла сүсперли берген хову сыңмас чыдып каар чүве-ле болгай. Чижек кылдыр, чүгле Умань хоорайны хостап турувуста, дайынның үрелген-бузулган чепсек-херексел, машина-техниказы кудумчу сыңышпас апаарга, хамык танкылар оларны ууя-чаза бастырып эртип турда, кудумчуларга чартык метр хире каът тыпты берген. Ол дээрге, кудумчуга тырлып турган чепсек-техника каш-ла шак иштинде үглүп, сынып калбаргаш, ындыг каът апарганы ол. Ындыг чүүлдер хоорай, суурларга бо-ла болгулаар чораан.

Ол-ла дайылдажып чоруп турувуста, бистиң эживис Улуг-Хемниң Демир Суг чурттуг Уйнук-оол Түлүш Молдавияның бир-ле суурунга экипажы-биле бодунуң-на ок-чепсээ чазылганындан амы-тынындан чарылган, дөрт кижиден кандыг-даа им-демдек тыппайн, куруг чевег кылып каан бис. Идам Кыргыс, Биче-оол Байкара олар Румынияга камгалал үезинде дайзынның күштүг атакаларын каш удаа ойтур шаап тургаш, 1944 чылдың 6 ай үезинде экипажтары-биле эрес-маадырлыы-биле өлгенин дайын шөлүнде өрттенген танкыларының дугаарларындан танып тыпкаш, ажаар хире чүнү-даа тыппаан болгаш куруг черге мөгейген бис. Ол үеде сөс-домак билбес болгаш өлген эштеривистиң читкен барган черлериниң ат-сывын безин билбес болган бис.

Мен 1944 чылдың август 20-де Румынияның Яссы хоорай дээш тулчуушкуннарга киржип тургаш кончуг аар балыгладып, башка контузия болганы-биле дайылдажыр арга чок болгаш госпитальдар кезип 8 ажыг ай үени эртип чоруп турумда, дайын сөөлзүрей берген. Сөөлгү госпиталь Харьков хоорай чоогунда Сумы областың Ахтырка хоорайда болган. Ол дээрге Румыниядан бээр база-ла бир муң ажыг километр дедир келгеним ол чораан.

Госпитальдан Харьков хоорайда ниити шериглерниң сортировка пунктузунга баргаш, калыын, чүден келген, кандыг нация кижи сен дээрге, тыва командир дептеримни көргүзеримге, бо чүл, чүнү бижип каан чүвел, чораан кезээн кайда, оон берген документизи кайыл деп шаг болган. Кызыл шеригжи херечилелде биче лейтенант Нүрзат деп бижээнин көргеш сен мону кайыын алдың, кымны соп кагдың, сени кеземче ротазынче чорудар бис деп белеткей бээрге, арын-даа Москвада Тываның элчин чериниң адрезин, телефонун билир болганым-биле менди үнген мен.

Шынында, куяк-танк. механизастаттынган кезектерниң сортировка пунктузу Москвага турган болган, аңаа келген болзумза, олар билир турган болгай.

Мээң дайынчы эштерим Дыртык Ондар, Кызыл-Тас Түлүш, Шойдун Түлүш, Чүргүй-оол Хомушку, Бортуй-оол Оюн, Коңгар Түлүш, Сайын-оол Ховалыг олар оон ыңай Румынияны, Болгарияны, Венгрияны, Чехословакияны бүрүн хостааткаш, дайын төнгенде, 1945 чылдың майда, төрээн Тывазынга чанып келгеш, чурт-төрел уйы-биле ажылдап, чурттап чораан. Бистиң эживис Чүргүй-оол Хомушкуну Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик үнелээнин бистерниң шуптувустуң, Тыва Арат Республиканың бүгү чонунуң шаңналы деп хүндүлээр бис. Бис, 11-ле кижи, бир Маадырлыг төрээн Тывавыска чанып келгенивиске чоргаарланыр бис. Чанып кээривиске, бисти ол үениң удуртулгазы херекке албаны-биле бистиң-биле ужурашпаан, хомуданчыг чораан, ол хевээр уттундурган чүве...

БОДУМ ДУГАЙЫНДА

Механик-башкарыкчы кижи ынча-мынча кижилер өлүрдүм деп канчап мегелээр боор, менде кандыг-даа чай-шөлээн чок, дужаал күүседир, мурнунда чер кырын эки көрүп, ону ажыглап, танкыны башкарар — ол улуг харыысалга, берге ажыл.

Бир-ле катап атакаже кирип чоруп турувуста, бир немец оңудан элээн херел келгеш, дижи агарып, каттырып, кыжырган ышкаш болган, ону сүрүп тургаш, бастырып каан бис. Сөөлүнде доктааган черге көөрүмге, пушкавыс аксындан чарылгаш, чаштай берген, бир чартыы эглип бады келген чораан. Ол немец мени адар пушкаң чок деп кыжырып турган болган хире. Оон соонда Румынияга даг кыры черге кедегге турувуста, бир немец «Мессершмидт» деп самолет бистиң кырывысче бомбазын октапкаш, катап-катап келгеш-ле улуг калибрлиг автоматтыг боозу-биле бисти адып-ла туруп берген. Мен чиик пулемет алгаш, оңгар уургай оңгу иштинге үш ыяш бут кырынга пулемедум азып алгаш, удур боолажы бээримге, демги немец улам өжежи бергеш, катап-катап кээп, адып туруп берген. Мээң артымда Бортуй-оол мени сокса деп алгырып турган чүве, демги немец улам кудулап алгаш, боолаар дээш чай алынмайн, даг сиртинге самоледу-биле үстүргеш, бо-ла аңдарлып, чуглуп бады кел чор. Бортуй-оолдуң аңаа бир дугаар маңнап четкеш, аңаа-ла көрүп кылаштап турарын көргеш, маңнап бар чорааш: «Чүге тур сен, оода наганын авыт»— деп алгырып чоруй, чедип келдим. Ужудукчузу дыка аныяк 19-20 хар хире оол чораан...

Оон соонда бир-ле хүн немецтерниң атаказын ойтур шапкаш, элээн делгем тулаа черни кежир ойладып чоруп турувуста, 2 танк малгашка чыдыпкан. Ийи удурланыкчының аразынга, дайзынның чидиг одунуң адаанга, дайынчы дужаал күүседип чыдыпкан бис.

Дээди командылал чериниң дужаалында техниказы бүрүн-бүдүн турда ону каап болбас, азы чаза тепсиптер. Ындыг чай турбаан, баштайгы хүннерде кайы-даа тала ынаар кирип шыдавас турган. Дайзын 2 хүн бисти боолап, чандыр-соора адып-адып, соксай берген. Аңаа 26 хонган бис. Дайзынның мурнуку шугумундан лейтенант Липкинниң танкызы 8-9 чүс метр хире, оон соонга бистиң талаже Липкиннерден 6-7 чүс метр хире черде чыткан бис. «Кара-бажынга» олуруп чораан эвес, берге-ле чүве ол чораан. 27-ги дүне бистиң таладан танкылар чедип келгеш, ушта сопторга халдып үнүп келген бис. Биске аъш-чем чедирип, үнгеп союп чоруп турган кижилерниң чамдыызы кемдеп, балыгланып, өлүп-даа турган чораан. Ол Герман Липкин —Совет Эвилелиниң Маадыры Москвага чурттап олурар чорду. Мээң командирим биче лейтенант Гладченко-биле чаңгыс 8 ай 20-де дыка аар балыглаткан бис. Ол оон та кандыг болду ыйнаан кужур эш.

Бо эрткен орук дээрге, ханныг, халаптыг дайынның оруу-дур. Ону караа-биле көрген болгаш боду-биле аңаа хилинчектенип эрткен кижилерниң угаан-сагыжындан ол кажан-даа ыравас. Ынчангаш бистиң делегейивис кезээде арыг, чырык, чаагай тайбың турарын күзээр мен.

Нүрзат ТҮЛҮШ.
1985 чылдың ноябрь 28.

ТЫВА ХЕРЭЭЖЕННЕР ДАЙЫН ЧЫЛДАРЫНДА

Тываның херээженнериниң Тиилелге дээш демиселге киирген үлүг-хуузун, архив документилеринге даянып алгаш, солунувустуң арнынга чырыдары, оларның чамдыызының-даа болза аттарын аныяктарга адап таныштырары безин бедик хүндүлел деп бодап тур мен.

Ынчан херээженнер шимчээшкиниң кол организакчылары ТАРН Төп Комитединге болгаш нам кожкомнарында херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдистерниң эргелекчилери болуп турган. Оларның дузалакчылары арбаннарга, сумуларга тускай томуйлаттынган активчилер. Тус-тус черлерде тодаргай кылган ажылдарының отчеттарын кылып, төпче чорудуп турганнар. Ол төөгүлүг документилерде ат салган организатор активчилерни улам тодаргайлаарга мындыг.

Төп штавы ТАРН ТК-ның херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизи. Ооң эргелекчизинге Күнзеңмаа, инструкторларынга бир кезек үеде Пешкова, оон Зубова турган. Нам кожкомнарындан келген төөгүлүг отчеттарда Чөөн-Хемчиктен Аракчаа, Моңгун-Тайгадан Хорбии, Каа-Хемден Нөржун, Өвүрден Дүктүг-Уруг, Таңдыдан Билдилей, Бай-Тайгадан Маңзырыкчы, Барыын-Хемчиктен Минчимаа, Улуг-Хемден Дыртыңмаа, Бии-Хемден Севил Ооржак, Кызылдан Тевекей, Эрзинден Чысымаа, Тес-Хемден Долгар ат салгылаан.

Чөөн-Хемчик кожууннуң херээженнери 1944 чылдың январьга чедир ниитизи-биле 93360 акша түңнүг дузаламчы белекти чыып чоруткан. Ооң иштинде Кызыл Шеригге 82401 акша, хостаттырган районнарның чонунга 9755 акша, дайын үезинде өскүс калган чаштарга 1201 түңнүг дузаламчы болур идик-хеп, чем болгаш өске-даа бараан аймаан чоруткан.

Өвүр кожууннуң херээженнери чүгле 1943 чылдың дургузунда фронтуга дузалаары-биле 117 аътты, 103 инекти, 231 хойну, 323 өшкүнү берген болгаш хой кежи чолдак 36 тоннарны, чеңи чок дүктүг 20 хөректээштерни, 291 эжеш алгы чылыг хол-хаптарын боттарының эттеп каан алгыларындан даарап бергеннер. Ооң аңгыда 63 эжеш идиктерни, 847 алгыны, 325 кг саржагны, 257 кг ааржыны, 437 кг дүктү, 19 хой эъдин, 36 өшкү эъдин белеткеп чоруткан болгаш 13029 акшаны чыып бергеннер. 145 казыраны хостаттырган районнарның чонунга бербишаан, өскүстерге 13 кышкы чылыг тоннарны, 818 акшаны болгаш өске-даа хеп аймаан белеткеп чоруткан. Кызыл Шеригге авиаэскадрилья тудуунга киириштирери-биле херээженнер 4529 акшаны чыып берген.

Белек чыыр талазы-биле идепкейжи херээженнерден Солчур сумузунда Хандыжап 3 аътты, 2 шарыны, 1 инекти, 32 хойну, 25 өшкүнү, 65 алгыны, 40 кг саржагны, 75 кг дүктү, 1 чолдак хой кежи тонну, 6 эжеш чылыг хол-хаптарын, 4 эжеш чылыг уктарны, 4 комплект хөйлең-чүвүрнү, 250 акшаның облигациязын, 904 акшаны болгаш 8 казыраны берген. Сувакпит 11 аътты, 5 шарыны, 1 инекти, 8 хойну, 2 эжеш чылыг хол-хаптарын, 2 эжеш чылыг уктарны, 2 комплект хөйлең-чүвүрнү, 7 кг саржагны, 25 кг дүктү, 47 алгыны болгаш 785 акшаны берген.

Каа-Хем кожууннуң нам комитединиң эргелекчизи С. Норжуңнуң 1943 чылдың түңнели-биле чоруткан отчедунда кожууннуң херээженнеринден Кызыл Шеригге 44788 акшаның белээн болгаш 859 баш малды фронтуже чоруткан. «Хараал» алдын уургайының ажылчын херээженнери 1840 акшаның белээн белеткээн. 4 дугааргы мөөң белекке 182 баш малды, 248 алгыны, 23 кг дүктү, 11696 кг тарааны, 500 кг саржагны, 755 акшаның белээн болгаш 10486 акшаны чоруткан. Авиаэскадрилья тудуунга 800 акшаны шилчиткен. Өскүстерге 1042 акшаның хеп аймаан белеткеп чоруткан.

Орденниг Бии-Хем кожууннуң херээженнери 1941-42 чылдарның дургузунда ниитизи-биле 12664 акшаны, 7565 рубльдиң облигациязын, орун камгалалының фондузунга 5176 акшаны шилчиткен. Херээженнерниң күжү-биле кежээлер организастап эрттирип тургаш, 3161 акшаны чыгган. Белеткеп чоруткан белектерниң аразында 1117 кг саржаг, 973 кг дүк, 1147 алгы, 884 эжеш чылыг хол-хаптары, 639 баш мал санаттынып турар.

Бир дугаар мөөң белекке Кызыл хоорайның херээженнери 10000 ажыг акшаның белээн чыггаш, 1300 өскүстерге кедирери-биле бүрүн комплект хептерни белеткеп чоруткан. Фронтучуларга 5418 эжеш чылыг хол-хаптарын даарап берген. Ийиги мөөң белекке 28100 акшаның белээн чыгган. 29000 дагаа чуургазын чыып белеткээн, 116 фронтучу херээженнерге адрестээн тускайлаан белектерни база чоруткан. Кызыл хоорайга фронтучуларның уругларынга 2 яслини ажыткаш, 70 бичии чаштарны хаара тудкан болгаш өске-даа чугула ажылдарны организастап, фронтуга дуза чедирери-биле ажылды кудумчулар аразында соцчарыш-биле чорудуп, түңнелдерни үндүрүп турганнар.

ТАРН ТК-ның херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Күнзеңмааның, ТАРЭ ТК-ның секретары Очурнуң 1943 чылда ТАРН ТК-ның чиңгине секретары эш Токага бижээн отчеттуг чагаазында фронтуга дузалаары-биле кылган ажылдарын дараазында сан-түңнер-биле демдеглээн: ниитизи-биле 2 млн. 660 муң 200 акшага белекти чыып чоруткан. Ооң иштинде 36692 эжеш хол-хаптарын, 3750 эжеш уктарны, 46850 санныг өске-даа хеп аймаан белеткеп берген. Ол ышкаш 20000 ажыг казыра инектерни, 12774 кг саржагны, 24083 кг дүктү, 31691 хой кежин чыггаш, комиссияга дужааган.

Республиканың херээженнери Красноярск хоорайда өскүстер бажыңын шефке алгаш, 1943 чылда 83000 акшаның белээн, 1944 чылда 12200 акшаны шилчитпишаан, өске-даа белек аймаан чыып чоруткан.

Маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаарының талазы-биле мурнакчыларның одуруунга Барыын-Хемчиктен Шекпээр сумузунда Маачаң 3 аътты, 25 хойну, 86 кг дүктү, 65 кг саржагны, 67 хой кежин, 24 эжеш чылыг хол-хаптарын, 25 уктарны, 790 акшаны белекке берген. Каа-Хемде Коңтудан Салчак Минчимаа 46 аътты, 5 инекти, 37 хойну, 397 акшаны база киш, дырбактыг кештерин берген. Моңгун-Тайгадан Чуруңмай 17 аътты, 13 инекти, 100 хойну, 37 өшкүнү болгаш 609 акшаны берген. Тываның чонунуң мурнундан авиаэскадрилья тударынга киириштирери-биле 30000 акшаны чыып шилчиткен.

Бо бүгү сан-түңнер каш-ла отчеттардан алдынган болгаш ону дайынның төнчүзүнге чедир хөй-биле санап, чижектерге көргүзүп болур. Кол чүве ол бүгү сан-түңнерниң артында кижилерниң чаагай ие сеткили, тайбыңга ынакшылдыг бүдүжү чуруттунган. Тываның херээженнери фронтуга болгаш хостаттырган районнарның чурттакчыларынга, өскүстерге дузаламчы кылдыр белек, акша чыылдазындан аңгыда, боттарын оран камгалалынга белеткээринге идепкейлиг киржип турганнар. Аңаа 110 шактыг программалыг шериг херээнге киржип, организмни дадыктырарынга спортчу хемчеглерге массалыы-биле киржип турганнар. Ылаңгыя узун оруктарга хаактаашкыннарны кышкы үеде эрттирип, шылгарааннарны демдеглеп турган. Чижээ, Сарыг-Булуң, Самагалдай суурлардан Кызыл хоорайга чедир 200 болгаш 180 км орукту кыштың соогунда туруштуг эртип келгени дээш 9 херээженни мактап шаңнааның дугайында документ архивте шыгжаттынган. Оларга Орус Чооду — Эрзинниң хаакчыларының удуртукчузу, Ызыгуур Соян — Тес-Хемниң хаакчыларының удуртукчузу, Часымаа Чооду, Долзатмаа Оюн, Толзаң Ховалыг, Долгар Оюн, Күске Чооду, Мынчаак Оюн, Норжук Сатыыл олар шыырак хаакчыларга хамааржыр.

Ол ышкаш херээженнер фронтуже чоруй барган улустуң өг-бүлезинге дуза чедирериниң хемчеглерин ап, өскүссүрээн чаштарны ясли-садтарже хаара тудуп, эмнелге, школа организацияларынга кыжын одаар ыяш белеткээринге тургустунган бөлүктер ажылдап турганнар. Хөй санныг совет хамаатызы херээженнер фронтуже чоруй барган чоок кижилериниң орнун солуп, организацияларга, бүдүрүлгелерге ажылдап турганнар. 1942-43 чылдарда сиген кезеринге, тараа ажаарынга, ыяш белеткээринге 403 бригадаларга 2400 херээженнер хаара туттунган турган. Надежда Ермакова, Александра Кузьмина олар ашактары фронтуже чоруй баарга, электростанцияга машинистеп, автосептелге заводунга электро-каңнакчылап киргеш, ажыл нормазын каш катап ажыр күүседип турганнар. «Октябрьның 14 чылы оюн» колхозтуң колхозчуларының аразынга соцчарышка тиилекчи болганы дээш фронтучуларның кадайлары саанчы Василиса Мамонтова ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле, Листкова, Жидеева «Мурнакчы малчын» деп хөрек демдээ-биле шаңнатканнар.

Тываның херээженнеринден эвээш эвес санныг кижи боттарының эки туразы-биле фронтуга барып, немец-фашизмни узуткажып, Тиилелгени чонунга, аныяк-өскенге эккеп бергенин билир бис. Тиилелгениң 50 чылының юбилейинге уткуштур оларның аттарын адап, бедик хүндүлел-биле сактырывыс, аныяктарга таныштырарывыс бистиң хүлээлгевис деп бодап тур мен. Ынчан тыва херээженнер даштыкы чурттуң хамаатылары деп санаттырып турза-даа, олар боттарының интернационалчы бедик күзелин дайын шөлүнге фронтуга барып күүседирин, совет чонга дузалаарын күзеп, хөй санныг билдириишкиннерни кииргеннер. Чоруурунуң чөпшээрелин чүгле 1943 чылда 10 тыва кыска берген. Тыва эки турачы кыстар эң-не шилиттинген, бижик-билиглиг, чараш хевир-сынныг, бергелерге алыспас быжыг туруштуг мурнакчылар турган. Оларның эң-не бичези 19 харлыг, эң улуу 30 хар безин четпес турган. Кымнарыл ол: Сынаа Кыргыс, Байлак Ооржак, Норжуң Кыргыс, Севил Ооржак, Бичен Ховалыг, Дарыя Монгуш, Часкал Монгуш, Долчанай Оюн, Амаа Монгуш, Белекей Куулар. Ооржак Севил биле Куулар Белекей фронтуга дузалаарының талазы-биле мурнуку одуруга турган херээженнер килдистериниң эргелекчилери турган.

Шурумаа ШЫЫРАП.
(Уланчылыг).

СОЛЧУРНУҢ ГВАРДЕЙЖИЛЕРИ

Өвүрнүң Солчурдан барган эки турачылар Даваа Монгуш, Биче-оол Монгуш, Кара-Сал Коңгар олар бистиң аравыста чок-даа болза, чырыткылыг аттары — аравыста.

Биче-оол Дагбаевич-биле чугаалажырга кончуг чиик, бөдүүн сөстер ажыглаар, кандыг-даа чугаа үезинде ооң шырайындан хүлүмзүрүг ыравас кижи.

Бир-ле чугаа аразында оон оюн-баштак-биле бир айтырыг салган мен:

— Солчур «оолдары» чүү хире орустап чугаалажыр турдуңар?

Ол база-ла чайгыладыр каттырып хүлүмзүрбүшаан, мынча дидир:

— Бис үштен Даваа шымбай кижи, ол Коңгар-биле меңээ оодаарга, дайын мурнунда-ла Чадаана хоорайга мал эмчилериниң курстарын доозуп, ол хоорайга орус дылдыг чон аразынга ажылдап турган кижи. А чогум шериг херээнге хамаарышкан сөстерни эки билир бис, «эскадрон», «дивизия» «взвод», «отделение» дээн чижектиг сөстерни Араттың революстуг шериинге тургаш-ла, өөренип апкан бис. Ынчалза-даа Ковров хоорайга шериг белеткелдер үезинде таваржып, билдинмейн барган чамдык орус сөстерниң утказын эки турачыларга эскадрон командириниң ординаржы - дузалакчызы Тюлюш Лама тайылбырлап бээр турган, кончуг эрес, дузааргак, ак сеткилдиг эр-ле болгай — деп, Дагбаевич чугаалап доосту.

Бо үш гвардейжи дайынчылар-биле үжен ажыг чыл иштинде чаңгыс суурга чурттап ажылдап чораан болгаш оларның дайынчы оруктарын, аажы-чаңын дыка эки билир мен. Оларның дугайында очерктерни, чечен чугааларны, чүүлдерни «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга чежени биживаан дээр. Бүдүштери, аажы-чаңы аңгы-аңгы-даа болза, оларны бир-ле ниити чүве каттыштырып турар — оларның бөдүүнү, эрес-дидими, ажылгыры, кандыг-даа айтырыгны, ажылды шиитпирлеп билири, боттарының худа херээнге эвес, чонунга шынчы барган болуру. Дайынче аъттанырда Биче-оол чээрби ийи, Даваа 23, Коңгар 24 харлыг турганнар — хып дээн назын үези.

Биче-оол Дагбаевич тыва эскадроннуң повары турган. Ол дайын үезинде ийи катап балыглаткан. Фашистерниң өлүмнүг огу ооң херээн баштай хос эткен, Дубно дээш тулчуушкунга ол будунче балыгладыпкан. Бо балыглаашкын дугайында ол мынчаар чугаалап орар:

— Дубно дээш тулчуушкуннарның бирээзи Иква дээр бичии хемчигештиң ол-бо талаларынга болган. Ынчан мени, бир дугаар балыглаашкын соонда, улуг лейтенант Сат Бүрзекейниң пулемётчулар взводунче шилчиткен турган. Дубнонуң алдарлыг шивээзиниң баарынга дайзыннар-биле аткылажып-аткылажып, бир чай аразында боолаар туружумну өскертип алыр дээш, бичии оңгар кеже шурап чыдырымда, бир будум вуттунмайн барган, ынчалза-даа менче боолап турган немецтерниң ийи пулемёт туруштарын эскерип, оларны чок кылып четтигипкен мен. Билип келиримге мээң будумну Часкал санитарка шарып каапкан, мени сөөртүрүн оралдажып тур. Хенертен кайыын-на ийик бир-ле бузундулар аразындан Коңгар үне халып келди (чүгле ындыг кижи-ле болгай, кайыын-даа келгени, кайнаар-даа чиде бергени билдиртпейн баар). «Каптап бардың, аал» дээш, мени бир талакы будумнуң кырынга чыттырып алгаш, эскертинмес черже аппарып кагды. Бо тулчуушкун дээш Ада-чурт дайыны орденниң 1-ги чергези-биле шаңнаткан мен.

Даваа Шининович бодунуң аажы-чаңының талазы-биле дыка оожум, кылаштап чорда көөр болза, чоргаар-даа ышкаш, ынчалза-даа кончуг чугаакыр, баштаксымаар, кончуг хөглүг кижи.

— Дайынчы чылдарындан бир уттундурбас хүнүнер дугайында чугаалап көрүңерем — деп оон бир-ле ужуражылга үезинде дилээн мен.

— Дубно хоорайдан ырак эвесте Сурмичи дээр суур бар. Бир эвес немецтер бо суурже чаза булгап кирип кээр болза, Дубно хоорайны чидирип болурунуң айдалы тургустунуп келген. Ынчангаш бистиң эскадроннуң кол сорулгазы — ол суурже дайзынның шаап халдаашкынын эрттирбейн, оларның бурунгаарлаашкынын доктаадыры кылыры турган. Мен ийиги взводтуң ийиги салбырынга турган мен. Дайын дээрге —дайынна болгай, баштайгы суурлар, хоорайлар дээш тулчуушкуннарга чүвениң ужурун биле берген бис, өскээр чугаалаарга, дары чыдын эскерген бис. «Белеткениңер!» дээн команданы дыңнап чыдыр бис. Пулеметтуң шидиниң үдүнден көрүп чыдарымга, карам уунда шимчээр-ле чүве көвей: танкылар, машиналар, пушкалар, ыңай-бээр халышкан дайзыннар. «Адыңар!» дээн команда үнерге чер, дээр диңмирээни-биле дөмей, агаар дарызыг ыш-биле холужуп, «максимкаларның» болгаш автоматтарның үннери холужуп, «човуурткаанзыг» кынныып, фашистерни кыргып эгелээн. А фашистерниң аткан октары мээң ол-бо таламда сыйтылаар чүве. Билип чыдарымга, пулеметтуң тудазын баскан адыштарым изий берген ышкаш, лентада октарым төне берген. Ол аразында ийи-үш-даа катап лентамны болгаш туружумну солудум.

Бо тулчуушкунну черле утпас мен, чүге дээрге тыва эскадрон Сурмичи суурже немецтерни чүгле киирбээн эвес, оларны чок кылып, Дубно хоорайны хостап алган. Ынчалза-даа бо тулчуушкунга элээн эштеривис амы-тынындан чарылганнар. Улуг лейтенант Сат Бүрзекей, Балчый-оол, Канчыыр-оол, Дөңгүр-Кызыл суглар мөңгеде Украин черде чыдып калганнар. Оларны сөөлгү орукче үдеп, чарлыышкынның даштаашкынын кылып турда, кижиниң сөөгү чештинип, сагыш-сеткили харлыгып, карак чажын доктаадыр арга чок чүве-ле болгай — деп, ол төөгүдү.

Бо сактыышкыннарны чугаалаары дыка-ла берге аар турган боор, оон карактарының чаштары борбак-борбак бадып турду.

Солчур сумузунуң Хам-Дытта Бөш-Даттың Борбак-Арыгга чорааным(д)а, бистиң суурдан дайынче чоруткаңнарның бирээзи Борис Коңгарны бо-ла сактып кээр мен. Аажы-чаңы дүрген, харын-даа изиг болгаш хенертен хорадаачал, эрессимээр, күс апарганда оргазындан [illegible] дүжүрээс, аът мунганда, шыдамнас-даа чүве ышкаш, бурунгаар чүткүп, үргүлчү шаап чоруур акый-ла болгай. Борбак-Арыг — ооң төрүттүнүп өскен чери. Борис Дүктүг-оолович-биле он ажыг чыл кожа чурттап келген болгаш ооң дайынчы чугааларын магнитофонга бижидип-даа, дыңнап-даа пат болган мен. Ол чүгле шын чорук дээш чурттап чоруур кижи-ле болгай. Ооң мындыг чугаазын черле утпас мен: «Тыва эки тура аъттыг шериг эскадронунуң эң берге тулчуушкуннарының бирээзи Ровнонуң чигир заводу дээш тулчуушкун болган. Дүштеки чем үези турган, далаш-биле «киир каап аар» чүве-ле болгай. Хенертен «Чыскаалыңар!» дээн команда үнду. Чыскаалыпкан сөөлүнде эскадроннуң командири бир-ле орус полковник кижиге рапорт берип тур. Сөөлүнде ол кижини танып апарган бис, ол — полктуң командири, гвардия полковниги Ефим Попов болган.

Капитан Кечил-оол бисче эглип келгеш мынча дидир: «Улуг лейтенант Дончуттуң взводу немецтерниң бүзээлээшкининге кирер чыгыы апарган, ынчангаш Дончуттуң болгаш лейтенант Оолактың взводтарынга сөс чедирер ийи кижи херек, күзелдиг кижилер ийи базым бурунгаар!» — деп команда үнду. Күзелдиг кижилер хөй болду. Ынчалза-даа эскадрон командири чүгле ийи кижи шилип алган, оларның бирээзи мен болган мен. Бир эжимни сагынмайн-дыр мен. Эскадронну тарадыпкаш, командиривис бис ийини бодунуң тур штавынче аппаргаш, мынча диди: «Чигир заводу дээш тулчуп турар взводтарга берге байдалда. Ынчангаш улуг лейтенант Куулар Дончуттуң взводунга лейтенант Оолактың күжүн кадар. Бүгү даалга бо чагааларда... Чүгле кончуг дүрген болгаш кичээнгейлиг чоруур херек, азып болбас, чүгле соңгу чүк угланыышкыны-биле чоруур...». Мен лейтенант Оолактың уунче хаптым. Күжүр «Вихрь» амыр чүве-ле болгай. Тынын салыптарга хат биле дөмей, чүгле сывырлып чыдып калбазын бодаар мен. Эжимниң чүгле ыяш аразынче караш дээнин эскерген мен. Ол аразы ырак эвес, 18-20 хире километр дээн чүве.

Ыяштарның уг-шиин көрүп, шаап ор мен. Колдуунда хады колдады үнген чер-ле болгай. Хүнче талазы хүрең-кызыл, соңгу талазы козур кара. Үр-даа болбаанда мени Оюн Оолактың хайгыылчылары командиринге чедире берди. Узун дурт-сынныг, ак шырайлыг, шыңганнары гимнастерка хөйлең оттур кырланайнып турар эр мени хүлээп алды. Оолакты кончуг эртем-билиглиг (шериг талазы-биле) командир деп билир мен. Тудускан медээмни номчааш, дораан-на «Взвод чыскаалыңар!» деп команда берди. Мен лейтенантыга езулааш, аъдым кырынга «хонуптум».

Даалганы күүсеткенимге өөрээним ол ийикпе кичээнгейни кошкадып оруум уун арай өскерти берип тир мен. Тура дүшкеш, оруум уг-шиин өөренип, ыяштар уну бакылап чоруп турарымга, бир-ле черде аас-биле үрер гармошка уну менче чоокшулай дыңналып кел чор. Орук уундан бичии ырадыр аъдымны чыттыр командылап кааш, орукка чоокшулап, шыргай аразынга туруп алдым. Келзе-ле тергелиг аътта кухня сөөрткен ийи немец дүнне-даа чок хөөрешкен чоруп орлар. «Грушаларым» белеткеп алдым. Чүгле эскертип болбас, аъдымга бүзүрээр мен, ол чыткан соонда кандыг-даа дааш үндүрбезин билир мен. Демги ийи «өннүк» мени эртип чорда, гранаталарымны оларның тергезиниң адаанче ийи улаштыр киир шывадапкаш, аъдымга халып кээримге, оом гранаталарның чазылган даажындан тургаш менче халып ор. Эзеңги-даа теппейн аъдым кырынче шурай бердим. Мындыг таварылгада «Вихрьниң» дынын тырткан херээ чок, чүгле ону бээр оруунче башкарып билир херек. Кырынга олуруптарымга, аъдым окталы-ла берди. Билип чоруурумга кулак уунда октар сыылаар. Демги ийи немецтерниң өөрү боол чадавас, соомда аъттыг кижилер менче боолап халдып орар хире. «Вихрь» дээш, тепсениптеримге, аъдым согунналы-ла берди. Демгилерим мени элээн сүрүп, адып чоруй чыткылап калдылар, оон ыңай сүреринден кортканнар боор.

Удавааанда өөрүмге халдып келгеш, даалга күүсеттинген дугайында командиримге илеткеп турумда, өөрүм алгыржы бердилер: «Коңгар, Коңгар, аъдың кээп дүштү». «Вихрьге» халып кээримге, кээп дүшкен, ооң бир талакы саадындан хан шураар чүве. салааларым-биле дуй тударымга-даа алдыртпас, хөөкүй «Вихрьниң» карактары чоорту-ла шимдине берди. Аъдым мойнундан куспактанып алгаш ыглап ор мен. Күжүр «Вихрь»-биле кандыг аар-берге оруктарны, тулчуушкуннарны эртип, өлүмден чайлавадым дээр. Оон кырынга олуруп алгаш, Өвүр черде дүн бөжүүр аныяк кысты чеже катап сагынмаан дээр. «Вихрь» сөөлгү катап менче карактарын муңгаргайы кончуг кылдыр көргеш, бажын аартадыр салыпты. Бистиң дайын шөлүнге чарлыышкынывыска бүдүн эскадронда-даа шаптыктаваан, аңаа харын өөрүп орган мен. Өлген дайынчы «эжимниң» хаайынче чыттап кааш, ооң ооргазындан эзеримни бажындан чүгенин уштуп алган мен.

Немецтерниң огу мээң он талакы кулаам чире «чимнеп» кааның сөөлүнде билген мен...

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.
Солчур суурда башкы.

БӨГҮН — РАДИО ХҮНҮ

РАДИОНУ ЧОГААТКАНЫНЫҢ 100 ЧЫЛЫ

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ 60 АЖЫГ ЧЫЛДАРЫ

Электромагниттиг чагыгларны тыварының болгаш ону демдеглээриниң талазы-биле бодунуң чогаадып кылганы херекселин Россияның талантылыг эртемден-физиги Александр Степанович Попов 1895 чылдың май 7-де бүгүдеге чарлап дыңнаткан болгаш ону херек кырында ажылдадып көргүскен. Радио харылзаазын ажыглап эгелээриниң баштайгы базымы ынчаар кылдынган. Ынчангаш радиону чогаадып кылганындан бээр 100 чылының байырлалын ЮНЕСКО-нуң Чингине конференциязының сессиязының шиитпири езугаар ол делегей организациязының 27-ги сессиязынга демдеглээр деп турар. Ол хүнну тураскаалдыг хүннерниң болгаш болуушкуннарның делегей календарынче киирген.

Радиону чогаадып кылганы эртемге болгаш техникага чаа үени ажыткан. Ол дээрге, электрониканың үези-дир. Радиометодтар удатпаанда-ла бурунгаар хөгжүлдени дораан алган. Бөгүн ону ап көөр болза, эртемниң болгаш бүдүрүлгениң бүгү адырларынче ханылап кирип, кижиниң амыдырал-чурттаалгазының бүгү талаларынче тарап чоруткан боор турар. Амгы үеде радио чагыглары Черни болгаш октаргайны, үени бурун шыва алган деп дорту-биле чугаалап олур бис. Үннүң болгаш дөзевилелдиң сигналдары бүгү-ле материалдыг моондактарны эрткеш, эфирге кончуг дүргени-биле чедип, ниити хөгжүлдеге ханы исти арттырып турар.

А. С. Поповтуң чогаадып тургусканы радиотелеграфтың соонда, радио чагыглыг радиотелефон харылзаазы тыптып келген. Үнну дамчыдып турар апарганының соонда, үр болбаанда дүрзүлеп көргүзериниң дамчыдылгаларының системазы база хөгжүп эгелээн, ынчангаш радиоэлектроника, телемеханика, медицинаже, телебашкарылганың системазынче болгаш өске-даа адырларже кирип эгелээни ол. Электроннуг саналга машиналары база тургустунуп эгелээн.

Космос делгемин шиңгээдип алыры радиохарылзааның, электрониканың, саналга техниказының эң мурнакчы дериглелерин калбаа-биле ажыглавас болза, оон чүү-даа болдунмас дээрзи ам кымга-даа билдингир. Радиоэлектрониканың башкарып турары ракета техниказынга олурупкаш, кижи Айга барып хонуп, аңаа шинчилеллерни кылып, Хүн системазының планеталарын шинчилеп, автоматчыткан аппараттар-биле ол системадан дашкаар безин шинчилел ажылдарын чорудуп турар.

Электрониканың баазазынга Чер кырының болгаш харылзааның космиктиг дериглелериниң хевирлериниң бүгү чүүлдери үндезилеттинип келген, телевидениениң болгаш харылзааның техниказында чаа угланыышкыннар тургустунар — телевиение программазын хууда телевизорларже шуут-ла харылзааның эдеринчилеринден хүлээп алыр, электроннуг почта, медээлерни шыгжап-кадагалаарының болгаш ажылдап кылырының системазы болгаш оон-даа өске. А телефон-телеграф харылзаазының волокно-оптикалыг системазын ажыглап киирери, харылзааның эдеринчилери-биле хөй станциялыг кириишкин-биле чергелештир телефон харылзаазынга революсчу эргилдени кылырын аазап турар. Ол чорук бөмбүрзекте эң чиик өртектиг харылзаа системазын организастап чорудар арганы биске бээр.

Бир эвес эрткен бо үени эргий көөр болзувусса, бистиң республикага радиону ажыглап эгелээн үези 1932 чыл болуп турар-дыр, азы оон бээр 63 чыл болуп турар. 1936 чылда Кызылга бирги радиостанция тургустунган, оон-биле Тоора-Хем, Тере-Хөл-биле радиохарылзаа тургустунган. Оон соонда удатпаанда-ла сывырындак» демир шугумнар чок турган кожууннар-биле харылзажыр кылдыр радиостанцияларны кылган. 1945-1947 чылдарда ол радиостанция харын-даа Кызылды Москва-биле харылзаштырарынга чедиишкинниг ажыглаттынып турган.

Радиодамчыдылга четкизи (демир удазынныг радиофикация) Кызылга болгаш өске-даа улуг-улуг суурларга 1934-1935 чылдарда хөгжүп эгелээн, а 1932 чылда Кызылга чүгле чаңгыс радиоприемник ажылдап турган, а чурттакчы чон почта конторазынга кээп, дамчыдылгаларны дыңнап турганнар, ол дамчыдылгаларны дыңнааны дээш чогуур хөлезини база тыртып ап турганнар.

1938 чылда Кызылга доктаамал ажылдаар радио белдири ажыттынган, а чурттакчы чонга ынчан 1000 чедир радиоточкалар бар турган. Харылзааның радио- болгаш сывырындактыг радиофикацияның бүгү дериг-херекселдери РСФСР-ниң составынга Тываның бактаап киргениниң соонда улуг хөгжүлдени алган. Ылаңгыя радиофикацияның четкилериниң дүргең хөгжүлдези чонга аажок улуг ужур-дузалыг болуп, Тываже солун, сеткүүлдерниң аажок озалдап кээп турарынга, радиоприемниктерниң колдуунда-ла чок болуп турганынга улуг-ла чоктаашкыннарны болдурбайн турган. Чүгле чаңгыс 1946 чылда безин 20 ажыг радиобелдирлерни кылып, ажыглалга киирген. Бир эвес чурттакчы чонга 1944 чылда чүгле 1400 радиоточкалары турган болза, 1950 чылда оларның саны 5000 четкен.

Тус черниң радиодамчыдылгаларын тыва дылга 1949-1962 чылдарда радиобелдирлерже болгаш эвээш санныг радиоприемниктерже чүгле Красноярскиниң улуг күштүг радиодамчыдылга станциязын дамчыштыр чорудуп турган.

1962 чылда тускай радиодамчыдылга болгаш радиохүлээп алыышкын станцияларлыг Кызылдың радиотөвү ажыглалга кирген. Ынчан радиодамчыдылга станциязынга Чехословакияга белеткеп кылган улуг күчүлүг радиодамчыдылга херексели ажыглалга кирген. Төптүң болгаш тус черниң радиодамчыдылгаларының программаларын республиканың бүгү булуңнарынга эки шынарлыг кылдыр дыңнап турар апарган.

Радиотехниканың чедиишкиннерин ажыглаарының дараазындагы кол чүүлү болза, 1966 чылда Кызылга телетөптүң тудуунуң доозулганы болур. Баштайгы чылдарында телетөп Кызылдың чурттакчыларынга болгаш чоокку чурттакчылыг суурларның чонунга чүгле тус черниң дамчыдылгаларын болгаш кинофильмнерни кыска үеде бардаалгадып турган. А 1967 чылда чуртка улуг эртем-техниктиг ажыл чорудтунуп, ырак девискээрлерге теледамчыдылгаларны чорудары-биле Черниң кылымал эдеринчилерин дамчыштыр харылзаа тудар система, «Орбита» ажыглалга кирген. Сибирьниң улуг девискээринге ол системаның хүлээп алыр баштайгы станцияларының бирээзи — Кызылдың «Орбита» станциязы болган. Ону 1969 чылда ажыглалга киирген. Ынчангаш Москвадан дамчыдылгаларны чон көрүп эгелээн.

Тывага радиорелелиг шугумнарны тудуп тургусканы телевидениениң улам ыңай хөгжүлдезин болдурган. Баштайгы ындыг шугумну 1979 чылда (Кызылдан Кызыл-Мажалык чедир) ажыглалга киргенинден теледамчыдылгаларны барыын кожууннарның чурттакчылары көрүп эгелээн. Ооң соонда радиорелелиг шугумнарны Эрзинге, Туранга, Сарыг-Сепке чедир кылган, а харылзааның геостационарлыг эдеринчилеринче шилчээн соонда, херек кырында бүгү Тыва телевидениениң баштай бирги, а оон соонда ийиги программаларын көрүп турар апарган. Элээн каш чаа радиодамчыдылга станцияларын тудуп тургускан, оон иштинде аажок улуг күштүг ийи станцияны Кызылга ажыглалга киирген. Чурттакчылыг суурларда өг-бүлелерниң хөй кезии радиодамчыдылга четкилерлиг, хөй-хөй радиоточкаларлыг, колдуунда-ла өг-бүле бүрүзү радиоприемниктиг апарган. Улуг орус эртемден-физик А. С. Поповтуң радиону чогаатканының 100 чылында бистиң республиканың ол талазы-биле эрткен оруун көргүзерге мындыг болуп турар-дыр.

Радионуң чүс чыл болган байырлалының хүнү — Тыва Республиканың электрилиг харылзаазының бүгү ажылдакчыларының улуг коллективиниң байырлалы-дыр. Чурттуң болгаш республиканың иштинде калбарган харылзаазын ооң нерв системазы деп адап турарында база ужур-ла бар. Ылаңгыя рыноктуг экономикаже шилчилгениң бо белен эвес үе-чадазында ылаптыг харылзаа чок болур болза, хөгжүлдевиске улуг бергедээшкиннер чайлаш чок дээрзи билдингир. Ынчангаш республиканың харылзаачыларының ажылынга деткимче көргүзери ылаңгыя сөөлгү чылдарда дыка көску апарганынга дыка өөрүүр-дүр бис. Ылаңгыя коллективтерниң дилеглеринге тус чер чагыргаларының удуртукчулары дыңнангыр болуп, оларга болдунар-ла дузаны чедирип турарын маңаа [illegible] чугаалаары меңээ өөрүнчүг-дүр. Оларның саң-хөө талазы-биле харылзаачыларга чедирип турар дузазы үнелеттинмес улуг ужур-дузалыг.

Чурттакчылыг суурларның харылзаа белдирлеринде улуг-даа, биче-даа коллективтерде боттарының ажыл-херектериниң езулуг мастерлери дуржулгалыг специалистер — ажылының езулуг ээлери, харылзааны чонга чедирер талазы-биле езулуг бердинген кижилер ажылдап турарлар.

Бедик харысалга-биле, солуң техниктиг шиитпирлер-биле ажылдап турар ындыг мергежилдиглерге республиканың радиотелетөвүнүң кол инженери Михаил Юрьевич Успенский, Чадаананың электрилиг харылзаа белдириниң инженери Саган-оол Намзынович Монгуш, бодунуң кызымак күш-ажылы-биле Таңды кожуунда билдингир, сураглыг Орлан Окааевич Кужугет, ыраккы Мөңгүн-Тайгада шалыпчы иженип турар харылзаачы Владимир Надаажанович Успун-Доржу болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Сарыг-Септиң харылзаа белдириниң электромонтеру Виктор Петрович Слюсарев 25 чыл дургузунда харылзаа ажылындан адырылбаан. Ол ышкаш Хандагайтының харылзаа белдириниң электри механиги Даниил Седенович Ооржак болгаш Александр Дертей-оолович Ооржак, ол ышкаш Туранның харылзаа белдириниң ажылдакчызы Владимир Степанович Николаев болгаш оон-даа хөй мурнакчыларны бөгүн маңаа адап, оларны сагыш-сеткилдиң ханызындан мактап турар бис.

Харылзааның хоочуннарын маңаа адап, оларга кезээде чоргаарланып чоруурувусту база илередир апаар бис. Ындыгларга Вениамин Александрович Андреев, Александр Сергеевич Костенков, Лидия Георгиевна Фейман, Шагаан-Арыгның харылзаа белдиринге 50 чыл дургузунда үзүктел чок ажылдап келген Анатолий Демьянович Богайчук, Тыва Арат Республиканың баштайгы радио ажылдакчызы Николай Сюрюкович Бойду, хоочун харылзаачылар Дөнчүн Петрович Чөмбүрү, Эрзинниң харылзаачыларының хөй чылда удуртукчузу, Россияның харылзаа мастери Толан Танзырынович Кызыл-оол олар хамааржыр-дыр. Харылзаачыларның аразында улуг алдар-хүндүнү харылзаа мастери, Тываның алдарлыг харылзаачызы, хүндүлүг радист Олег Иванович Кожевников чаалап алган ажылдап чоруур. Ооң удуртулгазы-биле Кызыл хоорайның радиодамчыдылга четкизи, «Орбита» станциязы болгаш харылзааның өске-даа объектилери хөгжүлдени алган.

Бистиң хоочуннарывыс хүндүлүг дыштанылгаже үнгүлээннер, ынчалза-даа боттарының ажылдап чораан коллективтерин утпааннар, аныяк специалистерге болдунар-ла дузаны чедирип чоруурлар.

Тываның харылзаачыларының чедиишкиннери маргыш чок. Кыска хуусааның дургузунда Тыва Республика телефон-телеграф харылзаазының радиодамчыдылганың болгаш телевидениениң эң чаа техниктиг херекселдери-биле хандыртынган, харылзааның дериг-херекселдериниң хөгжүлдезиниң деңнели-биле алырга, Сибирь девискээриниң областарының, крайларының болгаш республикаларының деңнелинде келген.

Ынчалза-даа бүгү Россияны бүргей алган экономиктиг кризистиң түңнелинде, ылаңгыя сөөлгү ийи чылдарда, бистиң чонувусту, организацияларны болгаш бүдүрүлгелерни моон мурнунда хандырып турган деңнеливистиң чамдыктары дыка кудулаан. Акшаландырыышкынның саадап турарындан, ылаңгыя көдээ черлерде капитал салыышкыннарның ниити хемчээли эвээжээн. Дыка улуг озалдаашкыннар-биле чамдык радио белдирлеринде, харын-даа Кызыл хоорайда чамдык үрелиишкиннер озалдаашкынныг эттинип турар, көдээде радиоточкаларының болгаш телефоннарның саны эвээжээн. Чамдык коллективтерде шалың аажок озалдап бердинип турар, артык кезектер болгаш материалдар садып алырынга акша-төгерик чедишпейн турар, эргижирээн дериг-херекселдерни солуур ажыл колдуунда-ла чорбайн турар.

Харылзаачыларның ажылында бергелер-даа, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар-даа эвээш эвес. Ынчалза-даа республиканың харылзаачылары келир үеге идегелин оскунмайн, кызымак ажылдап, боттарының хүлээлгезин үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп турар. Бистиң ажылывыска чогуур деткимчени республиканың удуртукчулары чедирип турарынга сеткиливистиң ханызындан өөрүп турар бис.

Бо чылын чурттуң электрилиг харылзаа ажылдакчыларының байырлалы онзагай үеде эртип турар. Чүге дээрге ол байырлал радиону чогаатканының 100 чылы-биле холбажып турар. Ынчангаш республиканың электрилиг харылзаазының бүгү ажылдакчыларынга бистиң күрүне бүдүрүлгезиниң удуртулгазының мурнундан изиг байырны чедирип, оларга аас-кежикти, өг-бүлезинге өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзеп каары бо байырлал хүннеринде аажок өөрүнчүг-дүр.

Эрес-оол МОНГУШ,
ТР-ниң Харылзааның болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң кол инженери.

БОДАП ЧОРУУР МЕН

1945 чылдың март. Кызыл хоорайга харылзаа системазынга ажылдап эгелээн үем ол чүве. Ынчан мени «Криде» системаның телеграф дерилгезин хандырар талазы-биле радио бюрога электромеханиктиң өөреникчизи кылдыр хүлээп алган. Ол үеде Москва-биле демир удазын дамчыштыр харылзаа чок турган. Чугаалажылганы болгаш телеграммаларны чүгле радио харылзаазын дамчыштыр чорудар чүве болгай. Телеграммаларны «Криде» аппаратта перфолентага баш удур-ла чыскаай бижидип алыр турду.

А чоорту аныяк Тывага харылзаа адырын хөгжүдер ажылдар дыка шапкынчый берген. Ынчан почта, телеграф, телефон, радиодамчыдылгазы бурунгаар базымны кылган. Шынап-ла, ол үеде аныяк специалистер, бистер, практиктиг арга-дуржулганы улуг, бедик мергежилдиг эш-өөрүвүстен шиңгээдип ап турган бис. Ол талантылыг инженерлерни оон бээр хөй чылдар эрткен-даа болза, ам-даа улуг хүндүткел-биле сактып, бодап чоруур мен. Оларның чамдыктарын бөгүн адаайн. Олар болза, кол инженер А. П. Тимофеев, Москвадан келген Л. И. Мехнюк, Иркутскиден чалаттырган Ю. П. Карпов, радиостанцияның дамчыдылга төвүнүң инженери А. А. Калинкин суглар чүве.

Мен 1945 чылдың май 9-та фашистиг Германияны тиилээниниң байырлалын таварыштыр партияның область комитединиң индиринге өткүт үннүг харылзаа аппаратуразын шалыпкын байдал-биле тургузар бригаданың ажылынга база кириштим. Оон ыңай дүрген парлаар «СТ-35» дээр телеграф аппаратуразын ажыглалга киирериңге киришкеним сагыжымда артып калган. Ону улуг идегелдиг деп билип чоруур мен. Ынчан Морзениң аргазы-биле Минусинскиге ажылдап турган телеграф инженери Бекасов-биле бо-ла харылзаа туда бээр турдум.

Телеграммалар көвүдеп турарын өөренип көргеш, Тываның харылзаа эргелели «Бодо» дээр француз дерилгени тургузар, шенеп көөр деп шиитпирлээн. Ол дерилгени тургузар ажылдарны инженер Л. И. Мехнюк удуртуп турган. Ол аппаратураны эптеп тургузар ажылга мен база кириштим.

Харылзаа системазынга 45 чыл ажылдадым. Бодумнуң арга-дуржулгамны аныяктарга дамчыдып чордум. Тывага харылзаа адырын хөгжүдеринге инженерлер Д. Д. Юсупов, К. Т. Лавринович, А. Иргит, О. И. Кожевников, Ю. М. Успенский оларның болгаш өскелерниң-даа киирген үлүү улуг. Ындыг кижилер-биле кады ажылдап чораан болгаш оларга чоргаарланып чоруур мен. Оон аңгыда, Чадаананың харызаа белдиринден база-ла багай эвес специалистер үнген. Чижээ, Д. Донгак, М. Шоева, В. Барахтаев. Олар удуртур ажылдарда ажылдап чорлар. Тываның баштайгы харылзаачыларының колдуунда-ла бирээзи болуп, ооң хөгжүлдезин бүрүнү-биле көрүп келдим. Ынчангаш Радио хүнүн болгаш радиону чогаатканының 100 чылын таварыштыр Тываның бүгү харылзаачыларынга байыр чедирип, оларның белен эвес, харысалгалыг ажылынга чедиишкиннерни күзээри меңээ өөрүнчүг-дүр.

Виктор БЕЗЪЯЗЫКОВ.
Кызыл хоорай.

БАЙЫРЛААЛ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң № 16 чуртталга бажыңының адаанда каъдында № 3 магазин бар. Ону «Хоочуннар магазини» деп адаар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылының бүдүүзүнде ол магазинге дайынның болгаш күш-ажыл фронтузунуң киржикчилери хүн бүрүде сыңышпас кылдыр чыглыр турду: 91 муң рубль өртектиг аъш-чемниң чугула барааннарын квартал нормазын езугаар оларга чиигеткен өртектер-биле саткан.

1995 чылдың апрель 29-тан май 6-га чедир «хоочуннар магазининиң» девискээринге янзы-бүрү маркалыг автомашиналар база сыңышпас турду: Ада-чурттуң Улуг дайынының 983 инвалидтериниң болгаш киржикчилериниң кижи бүрүзүнге 108 муң рубльдиң аъш-чем барааннарын, ооң иштинде 3 килограмм хой эъдин, ыштаан колбасаны, яблоктарны, 4 банка мөөгүнү, май 6-га чедир безин халаска үлеп берген. Ол бүгү барааннарының ниити өртээ 98 миллион 308 муң рубль болган.

Тиилелгениң хереэнге үлүүн киирген күш-ажыл фронтузунуң, Афган дайынының киржикчилеринге, дайынга мөчээннерниң өг-бүлелериниң кежигүннеринге — шупту 1207 кижиге база-ла 108 муң рубльдиң аъш-чем барааннарын чартык өртекке саткан. Аңаа үндүрген акшаның ниити түңү 65 миллион 178 муң рубль.

Дайын хоочуннарының, ылаңгыя инвалидтериниң, күш-ажыл фронтузунуң болгаш Афган дайынының киржикчилериниң, дайынга мөчээннерниң өг-бүлелериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның болгаш Президентизиниң сагыш салыышкынының ачызында ол хире хөй түңнүг акшаны, аъш-чемниң эң чугула барааннарын тускайлап бээр аргалыг болган. Дайын киржикчилеринге, инвалидтеринге аъш-чем барааннарын халас бээр, тылдың ишчилеринге ол барааннарны чартык өртекке садар чымыштыг ажылды дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Кызыл хоорай чөвүлелиниң даргазы, дайынның хоочуну А. А. Зайцеваның сагыш човангыр болгаш мергежилдиг организастаанын, № 3 магазинниң садыгжылары хоочуннарны хүндүткел-биле эвилең хүлээп алгаш, ак сеткилдиг хандырганын демдеглээр бодаан мен.

Магазинниң девискээринге байырлал бүдүүзүнде хүннерде эмгежок «москвичилерниң», «запорожецтерниң» сыңышпас кылдыр чыглып турганы — дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары бистиң республиканың, ооң найысылалының девискээринде бо берге үеде безин багай эвес чурттап турарының херечизи деп бодаар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

БАЙЫРЛАНЧЫГ ЭВЕС РЕПОРТАЖ

Хову-шөлдерде ырҗым

Дүрүмчээн чаңчыл езугаар байырлал номеринге байырланчыг репортаж белеткээр дээш, республиканың эң тараалаң дээн кожууннары Кызыл, Таңды, Каа-Хемниң хову-шөлдерин эргий кезээш келдивис. Байырланчыг, сеткил өөртүпкү дег чүве-даа чок ийин. Бо хүннерде ажыл-иш хайныккан турар ужурлуг хову-шөлдерде чер чардырган азы шык бастырган чаңгыс-даа агрегат көрбээнивис каракка чиктиг-даа, сеткил-хөөнге муңгаранчыг-даа болду.

Амгы үе — часкы хову ажылдарының кидин түлүк үези. А херек кырында байдал мындыг боорга, кайын боор. Чижек кылдыр, чаңгыс-ла «Шамбалыг» совхозтуң 2 дугаар хову-трактор турлаан көрүптээли.

Бригада төвүнге келиривиске, шупту тракторлар ында анаа-ла бөкперлежи берген турлар. Чүге ажылдавайн турарын сонуургаарывыска, черле огулуг харыы бериптер кижи чок болду. Хоочун коктуг дижир болгай бис, байдалды бо черле элээн билир ыйнаан дээн бодал-биле турлагның таңныылы, күш-ажылдың хоочуну Танов Чаптанчыгович Салчак-биле чугаалаштым:

— Бо чылгы байдал-даа санчок берге деп билип турар кижи-ле-дир мен. Хову ажылдарының кидин үези-дир. А бо хөй техника аймаан көрүңер даан, шупту мында анаа туруп турар. Чылдагааны — солярка чогунда дижир боор чүве-дир. Солуң, сеткүүлден номчуурга, «Революцияның чалбыыжы», «Кызыл тараачын» дээн ышкаш шыырак ажыл-агыйларда техника хову-шөлдерже үнүпкен боор чүве-дир. А бис турбушаан бис.

Бо хевээр-ле турар чүве болза, бо чылын тараа-даа чаштырып аар хиревис чок хире ийин. А тараа чокта, чүү турар боор. Ядараан совхоз-тур бо. Мал бажы ол оранчок кызырылган. Эът, сүт бүдүрүлгезиниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок, солярка, артык кезектер ол чок. Ол-ла үеде көөрге, хуу кижилерде машина-техника ыңай-бээр шуут бургураар боор чүве-дир. А оларның ажыы-даа ындыг-ла улуг эвес хире ийин.

Часкы хову ажылдарынга үстүкү чагырга черлери дузалавас чүве болза, бис хөөкүйлерде чүү боор, куруг артып каар бис ыйнаан.

Ындыг өөрүнчүг эвес түңнелге кээп олурувуста, бригаданың удуртукчузу Серен-оол Ооржак чедип келди. Кандыг-даа чүвеге ундаравас, экиге-ле бүзүреп чоруур кижилер аравыста эвээш эвес. Ындыгларның бирээзи — С. Ооржак деп билдим:

— Баштай көөрге, байдал чеже-даа берге хире болза, ундараан херээ чок боор. Тараажы кижи чазын канчап куруг олурар боор, боттарывыс-даа бир-ле арганы тып. Чазак, чагырга-даа черлери дузалажып чедип кээр-ле чүве ыйнаан.

1250 гектар черге — кызыл-тас, 150 инге — сула, 300 гектарынга — чаңгыс чылдыг сиген аймаа. Ниитизи-биле 2100 гектар черге янзы-бүрү культураларны чаштырар бис. Шын харын, ол дээрге бистиң мурнуку көргүзүглеривистен оранчок эвээш, ынчалза-даа ниити байдал мындыг чүвени ам канчаар.

16 тракторлуг бис, ийи-чаңгызынга кандыг-бир кезек, аппаратура чедишпес дээрден башка, шупту септеттинген. Кывар-чаар материалдар талазы-биле дугур жулга бар. Үрезиннер хире-шаа-биле чыгдынып турар, чүгле картофель үрезинин деп бергедеп тур бис. Черле чүгээр боор бис...

Кижини бодуңну оожургадып, таарыштырып ор сен дээр эвес, дагаа оолдарын күзүн санаар дижир, күзүн база аргалыг-ла болза аңаа чедер мен, ынчан көре бээр бис ыйнаан. А тракторлар турбушаан...

Байырлал бүдүүзүнүң үндүрүлгелеринге кирер материалдар-ла хөй. Ынчангаш бо чүүлүмну кысказы-биле мынчаан доозуп каайн. Шам балыгжылардан чоруткаш, Таңдының Балгазын, Сой, Каа-Хемниң Ажык, Саргал, Хайырлыг, Чеди-Паш, Кызыл кожууннуң Көк-Тей кедези ховуларын эргий чорааш, канчаар боор, база катап демдеглээр ужурга таварыштым — хову-шөлдерде элеш дээр трактор, агрегат чок, көрбедивис ийин. Шынап-ла, байырланчыг эвес репортаж аа?..

А ооң түңнелин хүндүлүг номчукчулар үндүрер эвес, аңаа сонуургалдыг өске-даа черлер тыпты бээр боор деп идегеп артым.

Николай БАЗЫР.
«Шынның» тускай корр.

Часкы хүн чылды чемгерер

ТАРААЛЫГ-ЛА ТУРАР БОЛЗУВУССА...

Чөөн-Хемчик кожуунда «Хайыракан» бүдүрүлге каттыжыышкынында ниити байдал, республиканың өске бүгү ажыл-агыйларында дег, база-ла хөй шаптараазыннарлыг. Чоннуң амыдырал байдалында, ажылдаар шинээнде доктар-моондактар-ла хөй. Бети дээрге чүгле механизаторларга болгаш мал ажылында хаара туттунган ишчилерге ниитизи-биле 76 миллион рубльди эрткен чылдың ортандан бо хүннерге чедир бербээн.

Апрель 26-ның хүнү чер ажылдыгларга улуг шаптыкты чедирген. Ол хүн хар холумактыг чаъс-биле катай күштүг хат хадаан. Аза огу өрттедир дээн чүве ийикпе, барыын кожууннарже углаан чазаглыг улуг оруктуң олбо талазында оът-сиген черчери-биле өрттенген. Телефон чагыларының чамдыктарының дөзүнден үзе өрттенгеш, каш-даа чагы черде барып ушкулаан. Оларның төжектери буруңайнып хып чыткылаар. Ынаар, Ак-Туруг бетинде дагларның ийлеринде, ыйгылдарында каш-даа черде өрт.

Адар-Төштү- ажа бээрге, бо ажыл-агыйның тараа шөлү бо-ла болгай. Ол хүн Бора-Хөл ховузунга чаңгыс трактор чер чарып турган. Харлыг, чаъстыг, дүвүлүг хат улдап турда, автобус соңгазын өттүр арай деп-ле көрүп чордум. Сактырымга К-700 ышкаш бир тракторнуң андазыны безин орта көзүлбес болду. А бригада төвү ынаар чүгле барааны борарар. Хөмүр-даш разрезинче эртер дорт орук адаанда бир «Беларусь» база чер чарып турган, ооң андазының мүн-не эскердим — 2-ле бис кошкан... Ону орукташтарым бирээзи араттарныы дээр болду.

Ол кежээ Хайыракан суурга чырык орта кыппаан. Даартазында конторага эртежик чеде бердим. Директорнуң кабинединде үш-дөрт хире кижи олурду. Дарганың чайланы бээрин манагзыныш, баштай кол агроном Г. М.-С. Сат-биле чугаалаштым. «Бо чылын тараа культураларын 1.101 га черге чажар планныг бис. Ооң иштинде кызыл-тасты 550 га, арбайны 300, суланы 250, мал чеми культураларны 800, силос кылыр культураларны 200 га шөлге чажар.

Үрезин талазы-биле алыр болза, кызыл-тастың, арбайның четчир. Сулага чүгле 100 га шөлге четчир үрезин бар. 800 га черге мал чеми культураларның үрезини шуут чок. Оон-моон садып, тыптынар аргазын дилеп турар улус бис.

Бригадавыс төвү Бора-Хөлде. Техника аймаа дөгере ында. Часкы тарылгага киржир ужурлуг 12 тракторнуң чүгле бежи ажылдап тур. Олар безин бо-ла үрели бээр. Шуудап чадап турар улус-тур бис ийин. Бергедир... — деп, Галина Манчы-Сүрүновна үениң кызагдадып келгенинге, байдалдың парыыдап турарынга муңгараар кижи болду.

Механизаторлар четчир-даа болза, бригада төвүнде оларның удуур чыдар чери ам-даа эмгелеттинмээн. Ону дыңнааш, пат кайгадым. Шаанда бичежек суур-биле дөмей турган бригада төвү ынчаар канчап тоймаглаттынган чоор! Ооң хараазы-биле механизаторлар суурже чанып, оон барып-кээп ажылдап турар, дыш чогун, бола берге үеде камналга чогун. Аъш-чем-биле хандырылга ажырбас-даа болза, кывар-чаар материалдар чедишпези — ында эң-не түренчиг чүве бо. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы бичии шуудап алзын дээш, 300 миллион рубльди шилчидип берген-даа болза, акшаның боду ол хүннерде холче кирбээн. Ажыл-агыйның нефть баазазы чок. Чадаанадан барып кывар-чаар материалдар алыр. Бо бүгүнүң ажылга кайы хире шаптыктыының дугайын чугаалап, бистиң чугаавыска киржи берген директор Виктор Халбын-оолович улуг дүвүрел-биле дыңнатты. Директор ында ажылдаа-ла чаа ийи-үш ай чедип турза-даа, часкы тарылганы чедимчелиг доозуп алыр дээш олут чок ажылдап турар-дыр деп билдим.

Автомашиналары чогум четчир, механизаторларны эртен, кежээ бичежек автобус чедирип турар. Мал чемин кылдыр тарыыр культуралар үрезинин тып алыр болза, ону сөөртүрүнге база бергедээр хире. Ачинскиден садып алган үрезинни база Минусинскиден чедип барып чүдүрер. Ынчап кээрде ай-тырыг база-ла кывар-чаар материалдарга кээп үзер.

— Бо черниң үндезин чурттакчызы болгаш өскен, төрээн черим беримчезин, чонумнуң ажыл, амыдыралын эки билир мен. Улустуң хөөнзүргеи чүвези акша-төгериктиң чедишпезинде. Августан эгелеп акша албаан деп турар бис, шынында дуу чылдың майдан эгелеп акша албайн турар чон бо. 20, 30 муңнап бээрге, каш акша чүге четчир деп. Мал-маган тудуп турар кижилер харын чүгээр олурар-дыр. Тараалыг-ла болур болзувусса, боттарывыстың-на хырнывыс тодуг болур болгай деп, үениң байдалын чонга чугаалап шаг-ла болуп турар-дыр бис — деп, агроном, даштын чыылган механизаторларын таратпас дээш үне-кире маңнап тургаш, чугаалап берди.

Чугаа аразында бир херээжен кижи кирип келгеш, шуут-ла директорга барды: «Үс чок, дарга. Ол чокта чем кылыр арга чок-тур. Үс херек...» — деп негеди. Бора-Хөл бригадазында повар Татьяна Комбу-Сүрүновна Монгуштан айтырыг салып безин четтикпедим. «Үс-үс» дээш-ле, ынаар бир кижи-биле үне маңнады. Ооң каш-ла сөзү бо: «Кассага хире-шаа-биле кирген эвээш-биче акшаны механизаторларга дээш, Кызылдан чем саткан улус ыйнаан бо. Амдыызында шаң чанында бичии өрээлде чем кылып тур бис...»

Шаң эргелекчизи Клара Конгу-ооловна Монгуш база суурдан барып-кээп ажылдап турар. К-700-түг ажылдап турар аныяк механизаторлардан дээре ажылдап турар аныяктар бар бе дээрзин сонуургаарымга, Галина Манчы-Сүрүновна тыртылып олургаш, мээң сөзүм хөлчок дыңнаар оолдар чүве, ам база хоржок апар чыдарлар-дыр, звено удуртуп турар Олег Чапович Монгушту дээре дээрден башка амдыызында кымны адаптар деп мен. Тыва кижи хөй ажы-төлдүг болгаш, оларының пособиези-биле-ле чурттап турарлар-дыр — дээр болду. Шынап-ла, ындыг. Пенсионерлер пенсиязы-биле, пособие ап турар өг-бүлелер оозу-биле амыдырап орар.

Ол эртен Бора-Хөл үнер дээн механизаторлар бирде контора иштинге, бирде даштыгаа чыглып, бот-боттарын манажып, сүржүп шаг болган. Хүн караа бүргег булуттар өттүр көзүлбес. Соок хат. Чыылган шаа-биле автобузунга сыңмарлаштыр олурупканнар. «Бензин Бора-Хөл четпес. Бар чыда кайын бичии бензин тып алырыл?» — деп, чолаачы агрономдан айтырды.

«Шагда болза часкы тарылганы Май 1 байырлалынга уткуштур доозуптар ышкаш ийик. Чаа шимчениптурар улус кажан доозарлар ирги» деп бодап, хөөн чок-даа чүве дег бар чора и автобус соондан дидирип көрүп туруп кагдым. Кыры шимчээрге, хырын тодар. Тараан барда, таңдаш боор сен. Чорууңар чогудуп, чолуңар каттыштырып-ла көрүңерем, хайыраканчылар!

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

Юрий КЮНЗЕГЕШ.

ТИИЛЕЛГЕЖЕ ОРУК

Дайын-дошкун. Дайзын — каржы. Хайыра чок.
Дары каъгы секпилденмээн оолдар, кыстар
Ханныг чааның чалбыыжынга шондурушкаш,
Хая көрбейн, өлүм-биле месилдешкен.
Фашистерниң эрткен изи — озаң-хорум
Бажың-балгат, өртең-хуюк хоорай, суурлар,
Өлүрткен чон, күчүлеткен чалыы кыстар
Өжээн вегээр килең-кылык хайныктырган.
Снарядтар, бомбалар частып турда
Сыңнып чаштыр, дезип үнер орук үт чок.
Үе-чозуур, карак чажы, каргыш-чатка
Улуг чуртту дыргын долган — кулак уюк.
Аткаарлаашкын, бүзээлээшкин, өлүм-чидим,
Айыыл-халап үерленип диргеп келген.
Хүрең хамчык чуртту ханга борай шапкаш,
Хүннү дуглаан — дээрден оъктар чаъстап турган.
Москваның бозагазын өрттендир чип,
Сталинград. Кавказ сынның эдээн дургаар
Моос дайын чалбыраажы хөрлээлээштиң
Ышсыг булут бөмбүрзекти оттурупкан.
Чаалыг шөлге аштырыышкын хинчээн көрүп,
Шериг оолдар тиилелгени чүгле дүжеп,
Чаңын, кыжын малгаш, харга оңгуланып,
Чер-биле хини тудуш сокчуп турган.
Фашистерни дамдыктааштың удур халдап,
Барыын чүкче аткаар сүрүп, атакалап,
Үш чыл болгаш он бир айда дүне, хүндүс
Үзүктелбээн дайын өртүн өжүрүшкен.
Волгадан Эльба хем дээр бомбалажып,
Боолашпышаан, үңгеп-союп, тура халчып,
Диңмит оттүр, отту хөме бурунгаарлаар
Тиилелгеже орук узун, берге болган.
Хылыш туткан совет солдат ханга өңнеш
Кызыл тукту Берлин чедир киискиткен,
Тиилелге ынчаңгаштың ыдык-чырык
Дириглерге оңмас мөңге херелденир.

1995 ч. май.

ХОРЛУУ КАДАЙ КЫШТААНГА

1941-1945 чылдарда немец-фашистерни тиилеп алырынга, Ада-чуртка диргелип келген халапты ажып эртер дээш Чунгуйларның өг-бүлези дүн-хүн чок, амыр-дыш чок ажылдап, фронтуга дузаламчы кылдыр 280 ажыг шээр малды, бир аскыр ялтыны, ааржы-саржаг, чөкпээн чорудуп берип турган. Мал-магандан аңгыда, Хорлуу кадайның өөнүң ээзи Чунгуй коданнарны, агыынактарны өлүргеш, эъдин доңургаш, кышкы үеде дайынчыларже чорудуп, өрге, тарбаганның кежин хөйү-биле дузаламчыга чоруткан.

Бо чылдың апрель 22-23-түң хүннеринде бистиң Мөңгүн-Тайганың чону Ада-чурт дайынының киржикчилери Вера Чульдумовна Байлак болгаш Бюрбю Калчанович Монгуш-биле ужурашкан. Эки турачылар Мөген-Бүреннин чону-биле база ужуражып чораан. Мөген-Бүрен унунда Кара-Даг-Баары деп черге Хорлуу кадайның чурттап чораан өлек-кыштаанга, Хорлуу кадайның хеймер оглу Шөөжүл Чунгуйович Саяның өг-бажынга кирип, шайлап, Хорлуу кадайның хеймер кени малчын арат Мишчеймаа Хертековна Ноодат-биле чугаалажыр аргалыг болганнар. Дайызын киржикчилери-биле тылдың кижилери таваржып келирге, дыка-ла солун болган. Кодээ черге ужуражылга үезинде Хорлуу кадайның ажы-төлүнүң ажы-төлү тыглып келген, кырган-авазының дугайында сактыышкыннарны кылган. Төрел аймак дайынчылар-биле ужуражып турган, төрелдер концертин үндүрген, аңаа Хорлуунуң хеймер оглунуң Мариязы шүлүктү боду чогааткаш, номчаан:

Чаа-дайын үезинде
Сарыг-оолдуң ырлап кааны
Кажаазының доразында
Кара дөпте сеги көргеш,
Хомудааштың ыглап турган
Хорлуу кадай хеймер оглу
«Шөлээн базып хоолургаан
Шөөжүлдүң уруу мен мен.
Магачының бассын дээштиң
Малын, белээн фронтуга
Колхоз-совхоз санынга-даа,
Кожа төрел чонунга-даа.
Уруглары Чайым, Чашпан,
Уула, Шөөжүл оолдарынга
Чунгуй ирей, Хорлуу кадай
Шуптузунга үлеп шыдаап.
Кырган-авам, кырган-ачам
Кызыл-дустаап шагла-ла чок
Ажы-төлү безин артпаан.
Ачам безин—хеймер оглу
Аллан чүгле доңгуп четкен
Арай-ла эрте мөчүй берген.
Актыг шын дээш, хосталга
дээш

Ада-чурттуң дайынынга
Кижи бүрү хире-шаанче
Киришкен деп билир херек.
Октуг боону холга туткаш,
Оглу, кызы тулчуп турда,
Артканнары дүн-хүн дивейн,
Ажыл-ла-ажыл, ажыл кылган.

Алдарлыг Хорлуунуң ажы-төлүнге Тиилелге хүнүн таварыштыр улуг байырны чедирдивис.

Өшкү-Саар ООРЖАК.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Тиилелгениң 50 чылынга

ФРОНТУЧУЛАР ЧУГААЛАП ТУР

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, бистиң эргим болгаш хүндүлүг хоочуннарывыска Тиилелгениң байырымныг хүнүн таварыштыр чалбыыштыг изиг байыр чедирбишаан, «Шынның» номчукчуларынга Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар фронтучуларның чамдык сактыышкыннарын сонуургаттывыс.

АЛЕКСАНДР НОЖКИН:

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээриниң мурнунда, Тыва Арат Республикага совет хамаатыларын Кызыл Шеригже келдиртпейн турган. Мен чедиги классты Шагаан-Арыгга дооскаш, ада-иемге дузалажып, Белдир-Кежиги, орустап Пестуновка суурга сиген, тараа ажаап чоруп турдум. Шериг барыксаарым черле кончут. 1938 чылда Кызылга барып, совет элчин черинге билдириишкин киирген мен. Элчинниң берген бижиин езугаар Кыргыс ССР-ниң найысылалы Фрунзе хоорайга четкеш, шеригге келдиртир аргалыг болган мен.

Уралга танк кезээнге албан хаап турдум. Дайын эгелээри билек, бистиң кезээвисти Латвияже октапкан. Аңаа фашистер-биле сегиржип ап, оларның дыка хөй техниказын, шериглерин чок кылган бис. Боттарывыс база улуг чидириглерге таваржып, аткаарлаар ужурга таварыштывыс.

Белоруссияга Челбов аргазынга партизаннаар ужурга база таварыштывыс. Лажокла тулаалыг чер болчук. Биске ок-чемзек эккеп берип турар ийи чалгыныныг бичии самолеттар черге хонгаш, катап ужуп шылавастар. Шыкче дугуйлары шымнып кире бээр. Оларны чалгыннарындан көдүрүп, барык-ла чаңгыс ол-ла турган черинден ужудуп үндүрүптер турдувус.

Партизаннаан соонда, Кызыл Шеригге каттыжып алгаш, Кенигсбергке дайынны доостум. 1946 чылда төрээн Тывамче ээп келген мен.

АНАТОЛИЙ БЕРЕГОВОЙ:

Совет хамаатыларын Тывадан фронтуже 1942 чылда келдиртип эгелээн. Ада-иеи Бии-Хемниң Арт деп черге хуууда ажыл-агыйлыг турдулар. Бодум база аңаа төрүттүнген мен.

Шеригге келдирткен улуг бөлүүвүс Минусинск хоорайга чеде берген. Аңаа баргаш, янзы-бүрү кезектерге бисти быжыглаан. Ынчан февральдың соогу деңнии болган. Хой кежи тоннарлыг, өшкү кежи чагыларлыг-даа эштеривис бар.

Минусинсктиң чурттакчыларының хөй нуруузу херээженнер, бичии уруглар, улгады берген улус артканын эскердивис. Бис ол хоорайга чеде бээривиске, чамдык чурттакчылар дораан чыглып келди. Оларның арасындан бир херээжен:

— Тывалар келген деп дыңнааш, чедип келдим. Арын-шырайыңар-даа, сос-домааңар-даа орустарзыг улус-тур силер — дээрге, аңаа турган оолдар аажок-ла каттырыпкан бис.

—Ийе, харын, тывалар-дыр бис. Фронтуже баарывыс олдур — деп кысказы-биле харыыладывыс. Ам-даа Саян артынга моон барган орустарны «тывалар» дээрин каш-даа дыңнаан мен. Тывалар боон фронтуга тулчуп чоруп турганывыс ол-дур ийин.

Бийск хоорайга биче командирлер школазынга өөренгеш, сержант эргелиг фронтуже аъттанышкан мен. 1943 чылдың август чүве. Бисти, сибирьжилерни, Курск ээтпээнге болган шавар халдаашкынче киирген. Шагаан-Арыгга часкаар шуурганнай бээрге, довурак-доозун хүннүң караан дуглаптар болгай. Курокиге чүгле хат-казырга чок дээрден башка ыш-бус, шак ындыг довурак-доозун арасынга тулчуп чоруп турдувус.

Курск ээтпээнге болган делегейге суратжаан тулчуушкуннуң соонда, мени база Кызыл чурттуг Кобановту хайгыыл салбырынче шилчиткен. Дайзынның тылынче кирип, «дылды» тудуп эккеп-даа турдувус. Дүне када немецтерниң от точкаларын билип алыр дээш, оларның консерва лаазалары аскылап каан тениг сывырыглактарын удазын-биле шимчелип, дааш-шимээн-даа үндүрүп турдувус. Немецтер пулеметтары-биле ол шимээн үнген черже боолай бээрге, хайгыылчылар картазынга оларның турар черин демдеглей шаап алырлар.

Хайгыылчылар колдуунда дүне хөделир турдувус. Ынчалза-даа шавар халдаашкын үезинде аңаа база олурбас болдур бис ийин. Эки белеткелдиг улус боорга, хайгыылчыларны эң-не берге участоктарже октаптар.

Витебск хоорайга аар балыглаткаш, ийи дугаар бөлүктүң инвалиди болдум. Бертик-межелимге муңчулбайн, үргүлчү ажылдап келдим. Шагаан-Арыгның үлетпүр комбинадынга мастерлеп, аныяк тыва оолдарны ажылга өөредип, бүгү-ле күжүмнү, билиимни оларга берип чордум. Ынчангаш Шагаан-Арыгның улуг-биче чону мени таныыр, хүндүлээр боор деп бодаар мен.

ВАЛЕНТИНА БРАТИЛОВА:

Кончут аныяк, он сес хар чаа-ла ажып чоруур кыс кижите, меңээ, ылыктыг дайын чоруп турда, Төрээн чуртка бараан болурунуң кандыг-ла-бир аргазын тывары эргежок чугула апарган. Комсомол райкомунга баарымга, снайпер курстары ажыттынган деп ындыг. Эмчи шинчилгези эрткен соонда, ол курстарга үш ай иштинде өөренип келгеш, кончуг шыңгыы комиссияга шылгалда тудкан бис. Бисти дуржулгалыг инструкторлар, фронтуга чоруп каапкан снайперлер өөредип турган чүве.

Шылгалданы чедиишкинниг туткан он алды кыс фронтуже аъттанышкан бис. Барган кезээвиске аңгы-аңгы тарадыпкан. Мээн хуваалдага барганым батальонум командири элээн улгады берген назылыг капитан менче көргеш: «Мырынай чаш улусту бээр чорудуп турар. Мында кижилерниң амы-тыны хыл кырында болгай. Уруглар сады эвес-тир—деп хыйланырга. — Харым улавас он тостаар, эш капитан! Карак чедер черге яблокту часпас мен — депкенимни, мени мырынай думаа-сорууп кылдыр көргенинге хомудааш, билбейн барган мен.— Ажырбас, ажырбас. Фашистерге изиг октан хойладыптар оң — деп, командирниң политика талазы-биле оралакчызы, улуг лейтенант хүлүмзүрүп каарга, элээн оожургай берген мен.

Шынап-ла, политрук кадржаан офицер, кайгамчык часпас адар кижи болду. Ол мени баштайгы үелерде «аннаашкынче» үдеп, кандыг турушту ээлеп аарын чагып-сургап турган чүве. Фронтуга чүгле лаңчыы-биле чепсегленген чүс-чүс снайпер кыстар амы-тынын артынга каггаш, фашистерни чок кылырынга эрес-тидим киржип турганнар. Оларның санынга кирип, хенаат-таа бол улуг хуумну катканымга өөрүп чоруур мен. Снайпер кижи минер кижи-биле дөмей, чаңгыс катап чазар болза чок болуп болур. Ынчангаш кончуг оваарымчалыг болбас болза хоржок.

Дайын шөлүнге, эң ылаңгыя мурнуку шугумнарга, тулчуп турган солдаттарның аар-берге демиселин караам-биле көрген мен. Бир-ле дугаарында дайзынның өлүмнүг октары, снарядтары, бомбалары, миналары оларның кырынче баар. Оңгуга-даа, ажык-даа шөлге өл-шык, хир-чам, ажыы-биле чугаалаарга, сапык идиктиң хончузундан кирип турар чүве болгай.

АННА МОИСЕЕВА:

Дыңнап чоруурга, дайынга бүдүн-бүрүн артар кижилер —харылзаачылар дээрге, шуут кылыым келир. Аткаарлаашкын, шаап халдаашкын-даа үезинде харылзаа чок болза хоржок.

Бистиң харылзаа кезээвис үргүлчү мурнуку шугумга чоруп, командылалдың дорт айтыышкыннарын күүседип турган. Дүн-хүн—даа дивес, октар сыыгайнып, частыышкыннар диңмиреп турда-ла, харылзаачылар үзүлген сывырындактар дилеп чоруптарлар. Олар хөөкүйлерде очку, куяктыг танкылар бар эвес. Анаа-ла ажык шөл-биле чоруурлар. Төрээн чериниң лөннери, оңгул-чиңгилии кижиге оңгу, камгалал болур чүве.

Айыыл-халап харылзаачыларны истеп чоруур дизе хөөредиг эвес. Дора дизе дайзынның хайгыылчылары харылзаа шугумун өжегээр үскеш, харылзаачының кажан чедип кээрин манап чыдар болгай. Ынчангаш, серемчилелдиг чорбас болза талаар.

Бистиң бичии кезээвис мурнуку шугум-биле полк командылалының арасында харылзаазын тудар дээш эвээш эвес чидириглерге таваржып турдувус. Бөдүүн, чазык, хып дээн аныяк эш өөрүвүстү хөөржүдүп, шуут ис чок чидирип-даа турдувус.

Дайынчы эштеримниң аныяк арын-шырайлары ам-даа карактарымга чуруттунуп көстүп кээр. Төрээн чуртувустуң хосталгазы дээш демисежип чорааннарга, амы-тынын харамнанмааннарга мөгейип чоруңар, ажы-төлүм!

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

ТУС-ТУС БӨЛУКТЕП КААН

ЧАА НОМ

Республиканың «Новости Тувы» деп ном үндүрер чери Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга тулчуп турган Тываның эрес-маадыр оолдар, кыстарының дугайында чараш кылдыр каастаттынган номну чырыкче үндүрген. Бо номну Тиилелгениң чырыткылыг 50 чыл оюн таварыштыр найысылал Кызыл хоорайның чагырга чериниң чагыы-биле парлап үндүрген.

Чурт-шинчилел музейинде болгаш архив черлеринде кадагалаттынган материалдарга база фронтучуларның боттарының болгаш чамдык журналистерниң хууда архивтеринде чыгдынган материалдарга үндезилээш, Тывадан фронтуже чоруткан дайынчыларның, эки турачыларның дугайын номда чуруктарын көргүзүп тургаш, бижип киирген.

Номда кирген материалдарны тус-тустап бөлүктеп каан.

Оон аңгыда, фронтуга тыва чоннуң дузаламчызының дугайында база-ла чуруктар-биле бадыткаттынып турар сактыышкыннарны, дыңнадыгларны киирген.

(Бистиң корр.).

ЧАА-ХӨЛДҮҢ ЭРЕС-ДИДИМНЕРИ

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның арасынга Чаа-Хөлдүң оолдары маадырлыы-биле чаалашкан. Оларның чамдыктары дайын шөлүнден ээп келбээн болгаш Украинаның девискээринге мөңгези-биле арткан. Чаа-Хөлдүң эзирлериниң дугайында материалды чыып, кысказы-биле таныштырайн.

Тюлюш Ширин-оолович Хүргүлек—Чаа-Хөлден фронтуже чорааннарның эң улуг назылыы. Ол 1905 чылда Херемеге төрүттүнген. Тывага национал-хосталгалыг улусчу революция тиилээн 1921 чылда Хүргүлек он харлыг турган. Чаа амыдыралга, эртем-билиигге сундулуг арат оглу ТАРЭ-ниң кежигүнүнге кирген болгаш Херемениң эң идепкейлиг аревэчилериниң бирээзи болу берген.

Херемениң ТАРЭ суму үүрүнүң сүмелээнин езугаар Шагаан-Арыгның кижи эмнелгезинге үжен чылдар эгезинде санитарлап ажылдап кирген, сөөлүнде эмчиниң фельдшер ортумак эртемин чедип алган. Ол 1941 чылда Тываның араттың революстуг шериинге (ТАРШ) шериг эмчизи боол албан эртирип эгелээн. Тыва улустуң эрес-дидим алдарлыг оолдарының бирээзи Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Тюлюш Кечил-оолдун командылааны аъттыг шериг эскадронунуң дайынчылары-биле лейтенант Тюлюш Хүргүлек 1943 чылда фронтуже эки тура-биле аъттаныпкан. Тыва чоннуң маадырлыг кыстары Ховалыг Бичен, Куулар Дарьяа, Оюн Поля, Ооржак Севил, Иргит Багбууржаа, Монгуш Амаа, Сарыглар Часкал, Кыргыс Сылаа, Ооржак Байлак, Кыргыс Норжуң составтыг санитар салбырының командири Тюлюш Хүргүлек Тиилелгениң хөрээнге үлүүн киирген. Чаа-Хөлден фронт чоруткан эзирниң эрес-маадырлыг чоруун «Кызыл Сылдыс», ТАР-ның Республика ордени-биле демдеглээн. Тюлюш Ширин-оолович Хүргүлек өскен, төрээн чуртунга чанып келгеш, аар болгаш үр аарааның соонда мөчээн.

Кижи төрелгетенниң төөгүзүнге хан төгүүшкүнү, өлүм-чидим чок дайын турбаан. Чаа-Хөлден фронт чорааннарның үжү фашистерге удур тулчуушкуннарның үезинде маадырлыы-биле өлген. Оларның эң улуу—Ак-Хем чурттуг **Монгуш Чап-Хөөевич Надаажап**. Ачамның ол төрели 1905 чылда төрүттүнген. Кажан Кызыл-Даг сумузу Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржып турда, Монгуш Надаажап ТАРЭ-ниң суму комитединиң секретарынга хөй чылдарда ажылдаан. ТАРН-ның кежигүнүнге ону 1939 чылда хүлээп алган. ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң бухгалтеринге ажылдап тургаш, фронтуже чоруткан. Ровно хоорайның чигир заводун эжелекчилерден хостаар дээш изиг тулчуушкуннуң үезинде маадырлыы-биле өлген.

Монгуш Айыжыевич Базыр — мээң өскен, төрээн чуртумнуң — Ак-Туругнуң оглу. Он беш харлыында үжүк-бижикти боду өөренип алгаш, аныяктарны өөредип эгелээн. Идепкейлиг, быжыг туруштуг оолду ТАРЭ-ниң кежигүнүнге 1933 чылда хүлээп алган. Оон соонда ТАРН-ның кежигүнүнге кирген. Коммунист Базыр 28 харлыында фронтуже аъттанган. Сурмичи суурну фашистерден хостап турган тулчуушкуннарга маадырлыы-биле өлген. Гвардейжи Монгуш Базырның тураскаалын оон төрээн черинге мөңгежидери эргежок чугула.

Чаа-Хөлдүң Кызыл-Даг чурттуг малчын арат Шөмбүлдүң ийи оглу Ада-чурттуң дайынынга эки тура-биле киришкен. Оларның улуу — Тюлюш Сандак. Шөмбүл ирей 1943 чылда эргим ынак Сандаан болгаш оон дуңмазы, дөскел чок Ламаны фронтуже үдеп кааш, Кызыл Шеригге эң шилиндек ийи аъдын белекке берген. «Бо аъттарны Сандак болгаш Лама мунмас-даа болза, өске дайынчы өөрү мунуп алгаш, фашистиг чыланнарны чылча шапсын» деп оон чугаалап органын дыңнаан мен.

Ровно хоорай дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарның үезинде маадырлыы-биле өлген Тюлюш Шөмбүлович Сандактың ады Тываның төөгүзүнге кезээде артар.

Чаа-Хөлдүң эрес эзирлериниң бирээзи **Ховалыг Калбак**-биле 1945 чылда Кызылга алды ай дургузунда калы өөренген мен. Гвардейжи улуг сержант Калбак кайгамчык маадырлыг кижи. Деражно суурну немецтерден хостаар дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннар үезинде взвод командири улуг лейтенант Монгуш Сат өлүрткен соонда, оон дузалакчызы Ховалыг Калбак командылалды бодунга алгаш, дайынчыларны шын башкарбышаан, фашистерге удур маадырлыы-биле тулушкан кижи деп, Ховалыг Очур мээңээ чугаалаан. Фронтучу Калбак төрээн черинге ээп келгеш, чер ажылы сайзыралдырынга, Шаңчы ховузундан элбек дүжүттү алырынга боттуг үлүүн киирген, аар аараанының сөөлүнде 1978 чылда мөчээн.

Сат Даваа-Самбуу—Чаа-Хөлдүң эң мурнакчы аревэчилериниң бирээзи турган. ТАР-ның улусчу эрге-чагырганың үндезини болуп турган арбан даргазы Сат Дамчатович Кызыл Шеригге бодунуң эң шилиндек үш аъдын белекке берген. Оон сөөлүнде фронтуже болу аъттаныпкан. Эрес эрниң маадырлыг чоруун Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези-биле хөй медальдар-биле демдеглээн. Гвардейжи Даваа-Самбуу дайын сөөлүнде суму даргалап, хөй чылдарда ажылдап келген. Тиилелгениң 50 чылынга чедир оон чурттавайн барганы хараадаанчыг.

Гвардейжи **Монгуш Докпут** — маадырлыг салым-чолдуг кижи. Гитлерчи фашистерден Чехословакияның хоорайларын болгаш суурларын хостаарынга эрес-дидими-биле киришкен. Оон маадырлыг чоруун Алдар орденниң үшкү чергези болгаш дайынчы медальдар-биле демдеглээн. Хөй ажы-төлдүң төлептиг адазы, маадырлыг фронтучу Монгуш Калзанович Докпут 1982 чылда, 75 харлыында мөчээн.

Гвардейжи **Монгуш Намдакович Сарыгбай** — аваның чоок төрели. 1918 чылда Ак-Туруг девискээринге ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Улуг дайынның фронтузунче 25 харлыында чоруткан, Ровнодан Дубнога чедир тулчуушкуннарга маадырлыг киришкен. Монгуш Намдакович 1986 чылда аар аарааш, мөчээн. Даайым Сарыгбай дириг чораан болза Тиилелгениң 50 чылын 87 харлыында уткуур турган.

Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга киржип чораан Чаа-Хөлдүң эрес-маадырлыг оолдарындан ам чүгле үш кижи арткан.

Хереме Кашпалының кайгал оглу **Ховалыг Бүрүле**-биле 1945 чылдың апрельде танышкан мен. Ынчаарда ол чүгле 25 харлыг турган. Дайынга оон маадырлыг чоруун Ада-чурт дайыны орденниң бирги болгаш ийиги чергелери-биле дайынчы хөй медальдар-биле демдеглээн. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Ховалыг Дувендеевич Бүрүле амгы үеде Кызыл кожуунда чурттап турар.

Гвардейжи **Борис Шөмбүлович Ламаны** бүгү Тывада таныбас азы оон дугайында дыңнаваан кижи ховар деп демдеглээр болзумза хөөрем чок боор. Ол кайгамчык маадырлыг болгаш нарын салым-чолдуг кижи. Дошкун болгаш кээргел чок дайынга ол акызындан чарылган. Ынчалза-даа каң дег быжыг тура-соруктуг дайынчы болунуң даңгыраанга кезээде шынчы боол арткан. Кызылда чурттап орар. Назы-хары дөгүй-даа берзе, оон омак-сергээн, алак-быштааның чиигин магадаар мен. Оон хөрээнде Кызыл Сылдыс орден, ТАР-ның Республика ордени, Ада-чурт дайыны орден, дайынчы хөй медальдар чайнап чоруур.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, төлептиг ада, буянныг кырган-ача **Андрей Навачыганович Сундуй** амгы үеде Чаа-Хөл суурда чурттап орар. Тиилелгениң 50 чылын ол уткуур, демдеглээр, байырлаар, аас-кежиктиг болганынга кайгамчык өөрүп, хөй чүүлдерни болап чоруур.

Эрес-дидим гвардейжиге чүрээм ханызындан изиг байырны чедирип ор мен. Тиилелгениң хүнү-биле чаңгыс чер-чурттуум! Андрей Сундуйнуң эрес-маадырлыг чоруун Ада-чурт дайыны орденниң ийиги чергези, Алдар орденниң үшкү чергези, ТАР-ның Республика ордени, хөй медальдар-биле демдеглээн.

Алексей ДУГЕРЖАА.
ТАРЭ-ниң Чаа-Хөл кожкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи турган.

Төруттунген хүнүңер-биле!

Ачавыс, кырган-ачавыс, акывыс, даайывыс, **дайынның** болгаш күш-ажылдың хоочуну **Шалгы Шириндеевич САЛЧАК** Чернобыль деңнелдиг Челябинск-40 деп чажыт хоорайга 1959-1960 чылдарда айыыл-халаптарның уржуктарын бүгү Тываның мурнундан чайлатчып, чаштарга, кырганнарга улуг ачы-буянны аныяк шаанда чедирген. Институт дооскаш, республиканың янзы-бүрү кожууннарынга башкылап, школалар директорлап, шериг херээ баштап чораш, инвалидтеп дыштанылгаже үнген.

Улуг Тиилелгениң 50 чыл оюн таварыштыр ол мугур алдан харлап турар. Хөглүг-омак болурун күзедивис.

Ачавыска, даайывыска...
Алдан харны ажыр баскан
Узун назын назылаарын
Уруглары күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Байлак, уруглары, оолдары, уругларының уруглары.

Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраа суур.

Бистиң эргим ававыс **Норбулай Дакпай-ооловна МОНГУШ** магаданчыг чараш, чаагай байырлал — Тиилелге-турар. Ававыс буянныг, чымчак сеткилдиг, уран-шевер, кызымаккай кижи. Ынак ававыстың төрүттүнген хүнү-биле болгаш Тиилелгениң 50 чыл оюу-биле байыр чедирбишаан, аңаа аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, ам-даа бистиң аравыска омак-сергек чурттап чоруурун күзеп тур бис.

Уруглары, күдээлери, оолдары, кенээттери, уругларының уруглары.

Бистиң эргим ынак энереддиг угбаларывыс **Александра Кочал-ооловна САТ, Елена Кочал-ооловна МОНГУШ** магаданчыг чараш чаагай байырлал — Тиилелгениң май 9-та төрүттүнгеннер. Угбаларывыска мөңге назын оңмас чечээн авырал кылдыр сөнневишаан, бүгү-ле үүле-херээ бүдүп чоруурун, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзедивис.

Кырган ада-иези, дуңмалары, уруглары, оолдары.
Кызыл хоорай.

Бистиң ачавыс **Баир Арбай-оолович ОНДАР** бо хүннерде 56 харлап турар. Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайда ол чурттап, ажылдап чоруур. Ачавыс Чадаананың уксаажылылга бүдүрүлге черинге хөй чылдарда мал эмчизи болуп ажылдап келген. Ажылынга бердинген, чонунга хүндүткелдиг. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада.

Ынак ачавыс ававыс-биле эп-найыралдыг. Өг-бүлеге 2 уругну, 3 оолду кижизидип өстүрген. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Ачавыс сээ төрүттүнген хүнүң-биле
Аас-кежик, кадыкшылды күзеп тур бис.
Баштак-хөглүг, хүндүлээчел чаңың-биле
Бажыныңдан чонуң черле үзүктелбес.

Эртем-билиг чедирип каан уругларың
Экти бедик, тодуг-догаа чурттап чор бис
Чедиишкиннер, узун назын күзевишаан,
Черге чедир мөгейдивис, ынак ачай.

Авазы Галина Григорьевна Ондар, уруглары Хоюна, Урана, Орлан, Мерген, Буян.

Бистиң ынак ачавыс **Даш-оол Ильичович ОЙБАА** май 9-та 55 харлаар.

Хөй чылдар дургузунда Чаа-Хөл кожууннуң «Ак-Хем» совхозунга малчыннап чоруур. Чайның изиин, кыштың соогун, хат-чаъс дивейн, ниитиниң малын онча-менди доруктуруп, бодунуң ажылынга кызымаа-биле чоннуң хүндүткелин чедип ап, үре-түңнелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдап келген. Ол эш-өөрзүрек, дузааргак, эвилең-ээлдек, хөглүг-баштак кижи. Уруглары бистерниң быжыг чөленгииживис.

Ачавыска чүрээвис ханызындан изиг байыр чедирбишаан,(быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чедиишкиннерни, ам-даа үр чурттап, сеткил-сагыжывысты өөртүп чоруурун күзедивис.

Кызылда уруглары, күдээлери, кени. уругларының уруглары.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс Салим Сазыгович Сүрүн-оолдуң кажыыдалын бистиң-биле үлежип, сөөлгү орукче үдежип, деткимче көргүскен күрүне, хөй-нииити организацияларынга, чогаалчыларга болгаш бүгү-ле дузалашкан кижилерге четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Өг-бүлези, уруу, күдээзи, уруунуң уруглары болгаш чоок эш-өөрү.

Солуннуң дараазында номери май 9-та үнер.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Груз без без маркировки» 10.00, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда. «Ол Төрээн чуртун, камгалап тур» 11.50 шакта. Видеозалга: «Мээн 2-ги уруум» 9.30, 13.00, 17.00 шактарда. «Сөөлгү раунд» 11.00, 15.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Железный кулак» 13.40, 16.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мафиядан адырлыр» 14.30, 17.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Финист, ясный сокол» 9.30 шакта. «Сильные духом» 13.50 шакта. «Последний герой боевика» 11.10, 17.20 шактарда.

МАЙ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Груз без маркировки» 10.00, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда. «Родник» (Россия) 11.50 шакта. Видеозалга: «Коргуннуг суд» (АКШ) 9.00, 12.00, 17.00 шактарда. «Москит» 12.00, 16.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кодекс молчания» 14.00, 16.50 шактарда.

Өвүр кожууннуң чагыргазы, Хандагайты суму чагыргазы, кожууннуң культура килдизи кожууннуң уруглар библиотеказының эргелекчизи
Наталья Кызыл-ооловна
ЧООЛУНУҢ
аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң доргул-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызылдың 16 дугаар садыы оон садыгжызы
Өлчеймаа Михайловна
ДОНЧУННУҢ
хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш. А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы). Ц. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57. культура. өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларны дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 15.937. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 352